

ગુજરાતી

(દ્વિતીય ભાષા)

ધોરણ 10

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

કિંમત : ₹ 32.00

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકશ્રીની લિખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર	પ્રસ્તાવના
શ્રી મનસુખ સલ્લા	
લેખક ડૉ. રમેશ પંડ્યા (કન્વીનર) ડૉ. પિન્કીબહેન પંડ્યા ડૉ. અજયસિંહ ચૌહાણ શ્રીમતી હેતલબહેન નાયક ડૉ. સંતોષ દેવકર ડૉ. રામદેવસિંહ ગોહિલ ડૉ. અંજનાબહેન મોદી શ્રીમતી ભારતીબહેન જાની	રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં, ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યો છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 10, ગુજરાતી (દ્વિતીય ભાષા) વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આનંદ અનુભવે છે.
સમીક્ષા શ્રી ધરમસિંહ પરમાર શ્રી મંગળદાસ મકવાણા શ્રી શાંતિલાલ બી. કાનાણી શ્રી પી. એસ. મગરવાડિયા શ્રી આર. આર. વાળંદ શ્રી હીનાબહેન સી. શુક્લ શ્રી જશુબહેન એમ. પરમાર શ્રી વસ્તાભાઈ એમ. રબારી શ્રી જી. બી. મકવાણા	આ પાઠ્યપુસ્તક લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યાં છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષકે ભણાવતી વખતે કયાં મૂલ્યો, ભાવ પ્રગટ કરવા તેની પણ માહિતી ‘શિક્ષકની ભૂમિકા’ સ્વરૂપે દરેક કૃતિના અંતે મૂકવામાં આવી છે. જે શિક્ષકોને ઉપયોગી બનશે.
સંયોજક ડૉ. રાઘવજી માધડ (વિષય સંયોજક : ગુજરાતી - સંસ્કૃત)	પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.
નિર્માણ આયોજન ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર (નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)	
મુદ્રણ આયોજન શ્રી હરેશ એસ. લીભાચીયા (નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)	અ. એન. ચાવડા નિયામક તા. 15-03-2017
	ડૉ. નીતિન પેથાણી કાર્યવાહક પ્રમુખ ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ‘વિદ્યાયન’, સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી અ. એન. ચાવડા, નિયામક
મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

અનુક્રમણિકા

1.	મોરલી	(પદ)	મીરાંબાઈ	3
2.	શરણાઈના સૂર	(ટૂંકીવાર્તા)	યુનીલાલ મડિયા	4
3.	પ્રયાણ	(નવલકથાખંડ)	રમણભાઈ નીલકંઠ	12
	● વ્યાકરણ / એકમ 1 સમાનાર્થી, વિરોધી, જોડણી			15
4.	જીવન અંજલિ થાજો	(ગીત) પ્રાર્થના	કરસનદાસ માણેક	20
5.	શ્વેતકાંતિના પ્રણેતાઓ	(રેખાચિત્ર)	સંકલિત	23
6.	સામગ્રી તો સમાજની છે ને ?	(પ્રસંગકથા)	વિકાસ શર્મા	29
	● વ્યાકરણ / એકમ 2 સંધિ, સમાસ			32
7.	જીવમાં જીવ આવ્યો	(સોનેટ)	હરિકૃષ્ણ પાઠક	39
8.	સૂરજ તો બધે જ સરખો	(હાસ્યનિબંધ)	વિનોદ ભટ્ટ	42
9.	હાથ મેળવીએ	(ઊર્મિકાવ્ય)	નિરંજન ભગત	46
	● વ્યાકરણ / એકમ 3 રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત			49
10.	નથી	(ટૂંકી વાર્તા)	મોહમ્મદ માંકડ	51
11.	દીવાનખાનામાં	(અછાંદસ)	પન્ના નાયક	58
12.	ઝબક જ્યોત	(એકાંકી)	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	61
	● વ્યાકરણ / એકમ 4 વાક્યના પ્રકાર, વિશેષણ			70
13.	ક્યાં રે વાગી	(લોકગીત)	-	80
14.	જેઠીબાઈ	(લોકકથા)	દુલેરાય કારાણી	83
15.	તે બેસે અહીં	(ગઝલ)	સ્નેહી પરમાર	88
	● વ્યાકરણ / એકમ 5 વિરામચિહ્નો, વાર્તાલેખન			91
16.	પ્રાણનો મિત્ર	(અનુવાદિત વાર્તા)	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	103
17.	ટિક્કિન	(લઘુકથા)	પ્રેમજી પટેલ	107
18.	લઘુકાવ્યો	(દુહા-મુક્ત-હાઈકુ)	-	110
	● વ્યાકરણ / એકમ 6 અહેવાલલેખન, સંક્ષેપીકરણ, અર્થવિસ્તાર, નિબંધલેખન			115
	પૂરક વાચન			
1.	ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર	(રેખાચિત્ર)	કુમારપાળ દેસાઈ	120
2.	અનોખું મૈત્રીપર્વ	(પ્રાણીકથા)	હિમાંશી શેલત	122
3.	સત્યવ્રત	(વાર્તા)	ઉમાશંકર જોશી	125
4.	બહેન સૌની લાડકી	(પ્રસંગકથા)	સાંઈરામ દવે	129
5.	દીવડો	(ઊર્મિકાવ્ય)	દલપત પઢિયાર	132

મીરાંબાઈ

(જન્મ : ઈ.સ. સોળમી સદી)

મીરાંબાઈનો જન્મ રાજસ્થાનના મેડતા ગામમાં રાજકુટુંબમાં થયો હતો. નાનપણથી જ તેમને કૃષ્ણભક્તિનો રંગ લાગ્યો હતો. તેમણે મેવાડ, વ્રજ અને દ્વારિકામાં સાધુ-સંતો સાથે સત્સંગમાં કૃષ્ણમય જીવન વિતાવ્યું એમ મનાય છે.

તેમનાં કૃષ્ણ ભક્તિનાં પદો ગુજરાતી ઉપરાંત વ્રજ, રાજસ્થાની અને હિંદી ભાષામાં મળે છે. તેમનાં પદોમાં કૃષ્ણ માટેની ઝંખનાનું ભાવવાહી નિરૂપણ જોવા મળે છે.

સંતહૃદયની સંવેદનાની તીવ્રતા અને ભાષાની સાદગી માટે તેમનાં પદો જાણીતાં છે.

મીરાંબાઈનાં પદોમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ભક્તિ સદા દેખાય છે. આ પદમાં પણ કવયિત્રીએ કૃષ્ણની લીલાઓનું વર્ણન કર્યું છે. વૃંદાવનમાં વાગતી કૃષ્ણની મોરલીના સૂરનો નાદ આખા ગગનને ગજવે છે. ગોપીઓ પાસે કૃષ્ણ દષિનાં દાણ માગે છે તોય ગોપીઓને કૃષ્ણ વહાલો જ લાગે છે. કૃષ્ણની વૃંદાવનની રાસલીલાનું સુંદર વર્ણન મીરાંબાઈ કરે છે. કૃષ્ણનો શણગાર, એનો રાસ સૌને ઘેલા કરે છે. મીરાંબાઈ કહે છે કે કૃષ્ણના દર્શન માત્રથી બધાં દુઃખ દૂર થાય છે. ભક્તિના આ પદમાં મોરલીનો મહિમા ગાતાં ગાતાં મીરાંબાઈ કૃષ્ણનો મહિમા પ્રગટ કરે છે.

વાગે છે રે વાગે છે, વૃંદાવન મોરલી વાગે છે,

તેનો નાદ ગગનમાં ગાજે છે. વૃંદા.

વૃંદા તે વનને મારગ જાતાં, (વહાલો) દાણ દષિનાં માગે છે. વૃંદા.

વૃંદા તે વનમાં રાસ રચ્યો છે. (વહાલો) રાસમંડળમાં બિરાજે છે. વૃંદા.

પીળાં પીતાંબર જરકસી જામા, પીળો તે પટકો બિરાજે છે. વૃંદા.

કાને તે કુંડળ મસ્તકે મુગટ, મુખ પર મોરલી બિરાજે છે. વૃંદા.

વૃંદા તે વનની કુંજગલીમાં, વહાલો થનક થનક થૈ નાચે છે. વૃંદા.

બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ, દર્શન થકી દુઃખ ભાંગે છે. વૃંદા.

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દ/શબ્દાર્થ

દાણ જકાત, કર, વેરો; દષિ દહીં, મહી, ગોરસ; જરકસી કસબી, કસબના ભરતવાળું; નાદ અવાજ, ઘોષ, રવ; પટકો લૂગડાનો ટૂંકો કટકો, માથે અથવા કમરે બાંધવાનો લૂગડાનો કટકો; ભાંગે (અહીં) દૂર થવું ગગન આકાશ, આભ; વન અરણ્ય જંગલ

તળપદા શબ્દો

થૈ - થઈ મારગ - માર્ગ

શબ્દસમૂહ

પીળા રંગનું વસ્ત્ર - પીતાંબર; વૃંદા (તુલસી)થી ભરેલું વન - વૃંદાવન; કાને પહેરવાનું એક ઘરેણું - કુંડળ; ગિરિ (પર્વત)ને ધારણ કરનાર - ગિરિધર; કસબના ભરતવાળું - જરકસી; જ્યાં આજુબાજુ વૃક્ષો વાવેલાં હોય તેવી ગલી - કુંજગલી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) કોના દર્શનથી મીરાંબાઈના દુઃખ દૂર થાય છે ?

(a) ગિરિધર (b) વિષ્ણુ (c) શિવ (d) હનુમાનજી

(2) મોરલીનો નાદ ક્યાં ગાજે છે ?

(a) ગગન (b) ધરતી (c) દિશાઓ (d) પાતાળ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) વૃંદાવનના માર્ગે વ્હાલો શું માંગે છે ?

(2) આ કાવ્યમાં ‘વ્હાલો’ શબ્દ કોના માટે પ્રયોજાયો છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

(1) આ કાવ્યને આધારે કૃષ્ણના પહેરવેશનું વર્ણન કરો.

(2) કૃષ્ણ ક્યાં અને કેવી રીતે નાચે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

(1) આ કાવ્યને આધારે કૃષ્ણની રાસલીલાનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- નૃત્ય કરતા શ્રીકૃષ્ણનું કાવ્યના વર્ણન મુજબ ચિત્ર દોરો.
- મીરાંબાઈનાં પદોનું ગાન કરો.
- મોરલી, પાવો, વાંસળી, શરણાઈ, વેણુ, ભૂંગળ... જેવાં વાદ્યોનો પરિચય મેળવો. આવાં વાદ્ય કયા કયા સ્થળે સાંભળો છો તેની નોંધ કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આપદની શરૂઆતમાં ‘વાગે છે’ નું બે વખત આવર્તન થાય છે, જે વાચકમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે. ‘શું વાગે છે ?’ ના ઊઠતા પ્રશ્ન પછી જવાબ મળે છે. ‘વૃંદાવનમાં મોરલી વાગે છે’ કવિ પોતાના ભાવને વ્યક્ત કરવા વિશિષ્ટ રીતે કાવ્યની શરૂઆત કરે છે તે ધ્યાનમાં લો.

લય માધુર્ય જાળવવા અહીં મીરાંબાઈએ ‘વૃંદાવન’ શબ્દને બદલે ‘વૃંદા તે વન’, ‘કાને કુંડળ’ ને બદલે ‘કાને તે કુંડળ’ શબ્દો વાપર્યા છે. ‘તે’ નો અહીં વિશિષ્ટ અર્થ નથી પરંતુ તે લય જાળવે છે.

અહીં આ પદમાં વપરાયેલાં ‘મોરલી વાગે છે’, ‘ગગનમાં ગાજે છે. ‘માગે છે’, ‘બિરાજે છે’, ‘નાચે છે’, ‘ભાંગે છે’. ક્રિયાપદો છે, જે ક્રિયાપદો સાથે ‘છે’ નો ઉપયોગ પદને ગદ્યરચનાની નજીક ખેંચી જાય છે, પરંતુ કાવ્યનો ભાવ, એનો લય અને સમગ્ર રચના કાવ્યને સૌંદર્ય અને માધુર્ય બક્ષે છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- વૃંદાવન કૃષ્ણાનું બાળપણનું કીડાંગણ છે. રાસલીલા, મિત્રો સાથેની રમતો, ગોપીઓ પાસેથી દાણ માંગવાની પ્રવૃત્તિ, મોરલીની મનભાવન ધૂન બધું જ વૃંદાવન સાથે જોડાયેલું છે.
- કૃષ્ણ એ ધારણ કરેલાં પીતાંબર, જરકસીજામા, ખભે ઝૂલતો પીળો પટકો, કાનમાં કુંડળ અને માથે મુગટ સાથેનું નૃત્ય કોઈનું પણ મન મોહી લેવા સક્ષમ છે. મીરાંબાઈએ કરેલા કૃષ્ણના મોહક વર્ણનની ચર્યા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરવી.
- કૃષ્ણ વિશેનાં અન્ય કાવ્યોના સંદર્ભો આપવા.
- મીરાંનાં કૃષ્ણભક્તિના પદોનું સંકલન કરી તેનો અંક તૈયાર કરાવવો.
- મોરલી, પાવો, વાંસળી, શરણાઈ, ભૂંગળ જેવાં વાદ્યોથી વિદ્યાર્થીઓને પરિચિત કરો. શક્ય હોય તો વર્ગમાં સંગીતનાં આવા વાદ્યો વિદ્યાર્થીઓને બતાવો અથવા કોઈ એની જાણકાર વ્યક્તિઓ દ્વારા તેને કેવી રીતે વગાડી શકાય તેની માહિતી આપો.

યુનીલાલ કાળિદાસ મડિયાનો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાના ધોરાજીમાં થયો હતો. તેઓ વાર્તાકાર, નવલકથાકાર અને નાટ્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ધૂધવાતાં પૂર, ‘શરણાઈના સૂર’, ‘પદ્મજા’, ‘ચંપો અને કેળ’, ‘તેજ અને તિમિર’ તેમનાં વાર્તાસંગ્રહો છે. વ્યાજનો વારસ’, વેળાવેળાની છાંયડી, ‘લીલુડી ધરતી ભાગ 1 અને 2’, ઈર્દ્રધનુષનો આઠમો રંગ એમની મહત્વની નવલકથાઓ છે. ‘રંગદા’, ‘વિષમોચન’ રક્તતિલક, એમના એકાંકીસંગ્રહો છે. સંપાદન અને અનુવાદ ક્ષેત્રે પણ તેમનું યોગદાન રહ્યું છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો છે.

આ વાર્તામાં વર્ણન લગ્નપ્રસંગનું છે, પરંતુ મૃત પુત્રીના સ્મરણ સાથે જોડાઈને એ કેવું કરુણ બની જાય છે એનું હૃદયસ્પર્શી આલેખન થયું છે. જાનવાળા માને છે કે વધુ પૈસાના લોભમાં રમઝુ મીર શરણાઈ વગાડી રહ્યો છે. પરંતુ એ તો શરણાઈના સૂર દ્વારા પિતૃહૃદયની ગમગીની એકલતા અને વેદના પ્રગટ કરી રહ્યો હતો. અંતે રમઝુ દાદમાં મળેલા બધા પૈસા ગવરીને ભેટ તરીકે આપી દે છે ત્યારે વાર્તામાં મોટો વળાંક આવે છે. કન્યાવિદાય ગવરીની છે પણ રમઝુ માટે પોતાની પુત્રી સકીનાની બની રહે છે. મૃત પત્નીની કબર પાસે રમઝુ મીરની શરણાઈની એ છેલ્લી સુરાવટ હતી, ત્યાં અંત પામતી વાર્તા કરુણ રસની વાર્તા બની રહે છે.

માંડવો વધાવાઈ ગયો. ગોતરીજ પાસે પગેલાગણું પતી ગયું. ઘરને ટોડલે વરઘોડિયાએ કંકુના થાપા પાડી લીધા.

જાનને શીખ દેવાઈ ગઈ. ધર્માદાનાં લાગલાનારા ચૂકવાઈ ગયાં, વેવાઈઓએ એક-બીજાને વહાલપૂર્વક ભેટી લીધા.

રામણદીવડો પેટવાઈ ગયો. વરકન્યા માફાળા ગાડામાં ગોઠવાઈ ગયાં. સામેથી આવતી પણિયારીના શુભ શુકન સાંપડી ગયા.

— અને ગાડાનું પૈડું સીંચાઈ ગયું.

— અને ડોસા રમઝુ મીરે શરણાઈનો સૂર છેડ્યો. ઢોલીએ ઢોલ પર ઢાંડી પાડી. સુહાગણોએ ગીત ઉપાડ્યું અને ગવરીની જાન ઊઘલી ગઈ.

ગામડાગામની એ સાવ સાંકડી શેરીમાં કોઈના ઘરની પછીત કોઈ કોઈના કરા સાથે ધકો અફડાવતું ગાડું માંડમાંડ કરીને શેરી સોંસરવું નીકળ્યું ત્યાં તો મીરની શરણાઈ સાંભળીને આજુબાજુનાં બૈરાંઓ વરરાજાને જોવા એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. લાજના લાંબા ધૂમટામાંથી જોઈ શકાય એટલું ઝીણી નજરે જોઈને તેઓ કહેતાં હતાં :

“આ ભૂધર મેરાઈનો જમાઈ —”

“ગવરીનો વર — હાથમાં તલવાર લઈને કેવો બેઠો છે ?”

નાકા ઉપર નિયમ મુજબ મેલો ઢોલ દાદ લેવા આડો ફરીને ફરીને ઊભો હતો. રમઝુએ પણ શ્વાસ ઘૂંટીને શરણાઈ દબાવી. કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓએ ગીત ઉપાડ્યું.

“આ દશ આ દસ પીપળો....

આ દશ દાદાનાં ખેતર...”

વરપક્ષની જાનડીએ સામું ગીત માંડ્યું

“ખોલો ગવરીબાઈ ઘુંઘટો,

જુઓ સાસરિયાનાં રૂપ...”

એક રાણો ને બીજો રાજિયો,

ત્રીજો દલીનો દીવાન...”

ગીતોના સૂર વધારે વેધક હતા કે શરણાઈના, એ નક્કી કરવું શ્રોતાઓ માટે મુશ્કેલ બની રહ્યું. મીરે શરણાઈની એવી તો

રમઝન જમાવી હતી કે વરના બાપ પણ એના રસાસ્વાદમાં દાદ આપવાનું વીસરી ગયા. પરિણામે ગીતો અને ઢોલશરણાઈનો સારી વાર સુધી તાસીરો જ બોલી રહ્યો. આખરે જ્યારે વરના બાપનો હાથ કોથળીમાં ગયો ને રમઝનના હાથમાં પાવલી પડી ત્યારે જ એણે પીઠ ફેરવી ને જાન આગળ ચાલી.

રમઝનની શરણાઈએ આખી બજારને જગાડી દીધી હતી. કામઢા વેપારીઓ હજાર કામ પડતાં મેલીને ઊઘલતી જાનને અવલોકવા દુકાનોને ઉંબરે આવી ઊભા. આખું સરઘસ અત્યારે જાજવલ્યમાન રંગો વડે સોહાતું હતું. મોખરે રમઝનના માથા પર લાલ મધરાસી ફેંટાના લીરા ઊડતા હતા. મેઘા ઢોલીએ લીલા રંગનું માથાબાંધણું બાંધેલું. જાનૈયાઓને વેવાઈવાળાઓ તરફથી કંકુના થાપા મારવામાં આવેલા તેથી એ આખો સમૂહ લાલભડક લાગતો હતો. હીરભરતનાં જૂલ ને શિંગડીઓ વડે શણગારેલા બળદ તો સાવ જુદા જ તરી આવતા હતા. ગાડામાં બેઠેલા વરરાજાનો જરિયન જામો, એમના હાથમાંની તલવારનું રંગીન તેમજ કન્યાનું પચરંગી પટોળું એક વિશિષ્ટ રંગસૃષ્ટિ રચી જતાં હતાં. એમની પાછળ વિદાયગીતો ગાતી સુહાગણોનાં અવનવાં પટકૂળોમાં તો રંગમેળો જ જોવા મળતો હતો ?

આઠે દિવસે ઊડઊડ લાગતી બજારમાં રમઝન મીરની શરણાઈએ નવી જ દુનિયા રચી કાઢી હતી. એના સૂરની મોહિની એવી હતી કે સાંભળનારને એ મસ્ત બનાવી મૂકે. એની અસર કાન વાટે સીધી હૃદય પર ચોટ મારે ને એ પરિતોષનો નશો સીધો મગજમાં પહોંચે. પ્રાકૃતજનોને આ શરણાઈની સુરાવલિ સમજાય કે ન સમજાય, પણ મંત્રમુગ્ધ બનીને એ ડોલી ઊઠે તો ખરાં જ.

ભરબજારે યોગાનમાં ઊભીને રમઝનને અડાણો ઉપાડ્યો હતો. એ ઉન્માદભરી તરજનું બંધારણ ભાગ્યે જ કોઈ લોકો સમજતાં, છતાં એમાં રહેલો આનંદ અને ઉછરંગ, તોફાન અને મસ્તી સૌ શ્રોતાઓ માણી રહ્યા. એમની આંખ સામે તો, વાતેવાતમાં છણકા કરતી, આંખમાંથી અગનતણખા વેરતી, ખોટેખોટાં રૂસણાં લેતી, વળી પાછી પતિના પ્રેમોપચારે રીઝી જતી, અજબ નટખટ ને નખરાળી નવોઢા રમી રહી હતી. અભણ રમઝન ડોસા પાસે શબ્દો ન હતા, કેવળ સૂર હતા અને એ સૂર વડે જ આવી સૃષ્ટિ ખડી કરી જતો હતો. નમતે બપોરે ઊભી બજારે સાવ શુષ્ક વાતાવરણમાં પણ સાસરિયે સોંઢતી પતિમિલનોત્સુક પરિણીતાનું કલ્પનાચિત્ર શ્રોતાઓની આંખ સામે તરી રહ્યું. એ આ મેલાઘેલા માણસે સાધ્ય કરેલી સૂરશક્તિની જ બલિહારી હતી.

હરઘડીએ વધારે ને વધારે ઘૂંટાતા જતા અડાણાના સૂરમાં શ્રોતાઓ કરતાંય વધારે તો રમઝન મીર પોતે રમમાણ લાગતો હતો. આંખ મીંચીને ગલોફાં ફુલાવી-ફુલાવીને એ શરણાઈમાં શ્વાસ રેડતો જતો હતો અને એ નિર્જીવ વાદ્યને જીવંત બનાવતો જતો હતો. ગામ આખું લાંબા અનુભવને પરિણામે જાણતું થઈ ગયેલું કે રમઝન એક વાર એની શરણાઈમાં ફૂંક મારે પછી એને સ્થળ કે સમયનું ભાન ન રહે માત્ર પરગામથી ગગો પરણાવવા આવેલા તળશી વેવાઈને આ વાતની જાણ નહોતી; તેથી તેઓ મીરને દાદના પૈસાનો લાલચુ ગણીને પાવલું ફેંકી રહ્યા પછી આગળ વધવાની ઉતાવળ કરી રહ્યા હતા. તળશી વેવાઈને સૂરજ આથમતાં પહેલાં પોતાને ગામ છાણોસરે પહોંચી જવાની ઉતાવળ હતી. તેથી શરણાઈવાળાને આદેશ આપી રહ્યા હતા :

“હાલો, મીર હાલો, ઝટ વહેતા થાવ.”

પણ અડાણાના સૂરમાં ગળાડૂબ શેલારા લેતા રમઝનને આવા આદેશ સાંભળવાની નવરાશ જ ક્યાં હતી ? મીર એની શરણાઈમાં સમય બગાડતો જતો હતો ને તળશી વેવાઈને મનમાં ચટપટી ચાલતી હતી : આ ગતિએ રૂપિયે ગજને હિસાબે આગળ હાલશું તો સણોસરે પૂગતાં સાંજ પડી જશે ને અંધારે સામૈયાં કરવામાં હોરાજીની કિસનલાઈટ મંગાવવી પડશે. મોંઘીદાટ બત્તીનાં બિલ ભરવાને બદલે વેવાઈએ આ મુફલિસ મીરને જ પાવલું વધારે દાદ આપીને આગળ વધવા પ્રેર્યો પણ શરણાઈના સૂરમાં ડાબેથી જમણે ડોલી રહેલા રમઝનને દાદપેટે ફેંકતા પૈસા ગણવાની જ ક્યાં નવરાશ હતી ? મેઘા ઢોલીએ ધૂળમાંથી સિક્કા વીણી લીધા અને રમઝનને કહ્યું કે, “હાલો, મીર, હવે હાંઉ કરો હાંઉ !” પણ આવી સૂચના એ કાને ધરે એમ ક્યાં હતો ?

આખરે ભૂધર મેરાઈ પોતે જ આગળ આવ્યા ને રમઝનને રીતસરનો હડસેલો મારીને જ સંભળાવ્યું : “હવે હાલની ઝટ, હાલની, આમ ડગલે ને પગલે દાદ લેવા ઊભો રહીશ તો કે’દી પાદરે પોગાડીશ !”

મેરાઈના હડસેલા સાથે ઉગ્ર અવાજે ઉશ્કેરાયેલાં વેણ કાને પડ્યાં ત્યારે જ મીરને ભાન થયું કે હું અત્યારે ઊભી બજાર બાંધીને ઊભો છું ને મારે તો હજી જાનને ઝાંપા સુધી દોરી જવાની છે.

રમઝુ યંત્રવત્ આગળ તો વધ્યો, પણ એનું દિમાગ અને દિલ પણ બરોબર બે દાયકા જેટલું જાણે કે પાછળ હટી ગયું. વીસ વરસ પહેલાં આવા જ એક નમતા બપોરે રમઝુ મીરે પોતાની જ પુત્રી સકીનાને સાસરિયે વળાવી હતી હૃદયમાં ઊડિ-ઊડિ ખૂંપેલું દર્દ સળવળે ને જેવો વેદનાનો ચિત્કાર નીકળે એવો જ મૂંગો ચિત્કાર આ જૂનાં સ્મરણોના સળવળાટે મીરના હૃદયમાં ઊઠ્યો.

અને આપોઆપ એની શરણાઈનો સૂર બદલાઈ ગયો. અડાણાનો ઉન્માદ અને ઉમંગ ઓસરી ગયો. એને સ્થાને હવે કોરાયેલાં કાળજાનું દર્દ વહેવા લાગ્યું. એકાએક પલ ગયેલો આ તાનપલટો શ્રોતાઓ સમજી ન શક્યા, પણ આ નવા સૂરની અસરમાં આવતાં એમને વાર ન લાગી. આકાશમાં પૂર્ણેન્દુ પ્રકાશ્યો હોય, પૃથ્વી પર સ્નિગ્ધતળ કૌમુદી રેલાતી હોય અને એમાં એકાએક કાળી વાદળી આવી ચડતાં યોગરદમ ધિક્કારના ઓળા ઊતરી રહે અને આખા વાતાવરણમાં એક ઊંડી ઉદાસી ફેલાઈ જાય એવી જ અસર અત્યારે ઊઘલતી જાનમાં વરતાઈ રહી. ઘડી વાર પહેલાં આનંદમાં ગુલતાન એવા એ જાનૈયાઓ સાવ મૂંગા થઈ ગયા. ગીત ગાતી સુહાગણોએ પણ જાણે કે શરણાઈની અસર તળે જ વધારે કરુણ વિદાય-ગીતો ગાવા માંડ્યાં હતાં:

“આછલાં કંકુ ઘોળ રે લાડી

આછલી મિયળ કઢાવું...

તારા બાપનાં ઝૂંપડાં મેલ્હો લાડી,

તળશીભાઈની મેડિયું દેખાડું...”

રમઝુ ડોસો એની શરણાઈ વગાડવામાં અને પોતાના દિલમાં ભારેલી વેદના વ્યક્ત કરવામાં જ ગુલતાન હતો, છતાં આ ગીતોમાં ગવાતી વેદનાનાં વસમાં વેણ એના કાને અથડાઈ જતાં હતાં ને આપમેળે જ હૃદયસોંસરાં ઊતરી જતાં હતાં. પરિણામે એના સૂરમાં બમણું દર્દ ઘૂંટાતું હતું.

અત્યારે ગવરીના પિતા ભૂધર મેરાઈ પુત્રીની વિદાયને કારણે વિષાદ અનુભવી રહ્યા હતા, પણ એથીય અદકો વિષાદ રમઝુ મીરના હૃદય પર છવાયો હતો. દિશાશૂન્ય એ કેવળ આદતને જોરે એક્કક દૃશ્ય એની ઝામર-મોતિયા વડે ઝંખવાતી આંખ આગળ તાદૃશ્ય થતું હતું.

ભરજુવાનીમાં ઘરબંગ થયેલા રમઝુને બે વરસની માવિહોણી બાળકીની માતા થવું પડેલું. ઓઝત નદીને હેઠવાસને આરે રમઝુએ બાળકી સકીનાનાં બાળોતિયાં ધોયેલાં. દૃશ્યની સાહેદી આપી શકે એવા ઘણા ડોસાંડગરાં તો ગામમાં હજી હયાત હતાં. રમઝુને આ દુનિયામાં બે જ પાત્રો જોડે દિલ્લગી બંધાઈ ગઈ હતી : એક તો કુટુંબમાં પેઢી-દર-પેઢી વારસામાં મળતી આવેલી શરણાઈ અને બીજી મૃત પત્નીના સંભારણાડપે સાંપડેલી સૂરજમુખીના ફૂલ જેવી સકીના. તેથી જ એણે પોતાના દિલ-દુનિયામાં ત્રીજા કોઈ પાત્રને પ્રવેશ કરવા નહોતો દીધો. કોમના માણસોએ ફરી નિકાહ પઢવાનો બહુ-બહુ આગ્રહ કરવા છતાં જુવાન મીર પોતાના નિર્ણયમાં મક્કમ રહ્યો હતો.

રમઝુએ સકીનાને સગી મા કરતાંય સવાયા હેતથી ઉછેરીને મોટી કરેલી. સકીનાના લાડકોડ તો લોકવાયકા સમાં થઈ પડેલાં. માતા તેમજ પિતાના બેવડા વાત્સલ્ય રમઝુ પુત્રીનાં લાલનપાલન કરતો હતો. પોતે કોઈ વાર સૂકો રોટલો ખાઈને ચલાવી લે, પણ પુત્રીને તો પકવાન જ જમાડે. પોતે ફાટ્યાંતૂટ્યાં કપડાં પર સો થીંગડાં મારે પણ સકીનાને તો ફૂલફટાક બનાવીને જ બહાર કાઢે. ન-માઈ પુત્રીને જરા પણ ઓછું ન આવે એની તકેદારી રાખવા માટે રમઝુ એને અછોઅછો વાનાં કરતો.

સકીના કાખમાં બેસવા જેવડી હતી ત્યાં સુધી તો રમઝુ એને ચોવીસે કલાક પોતાની સાથે જ ફેરવતો. કોઈના સામૈયામાં શરણાઈ વગાડવા જવાનું હોય તોપણ સકીના એની કોખમાં જ બેઠી હોય અથવા તો પિતાના ગળામાં હાથ પરોવી પીઠ પર બાઝી પડી હોય. રમઝુ વરઘોડામાં શરણાઈ વગાડતો હોય કે ફૂલેકામાં ફરતો હોય ત્યારે એની પીઠ પર, વાંદરીને પેટે વળગેલાં બચોળિયાની જેમ વળગી રહેલી આ બાળકીનું સુભગ દૃશ્ય તો વરસો સુધી આ ગામમાં સુપરિચિત થઈ પડેલું.

સાચી વાત તો એ હતી કે શરણાઈ તેમજ સકીના બંને આ વિધુર આદમીની જિંદગીમાં તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગયાં હતાં. શરણાઈ અને સકીનાની હાજરી રમઝુ પોતાને આ દુનિયાના શહેનશાહ સમજતો. ઘણીય વાર નમતી સંધ્યાએ પોતાના કૂબાના આંગણમાં બેઠો-બેઠો રમઝુ કેવળ મોજ ખાતર શરણાઈમાંથી સૂર છોડતો સકીનાને રીઝવતો. બાળકી ગેલમાં આવીને

કાલું-કાલું બોલવા લાગતી. એના કાલાઘેલા બોલમાં રમઝુ મૃત પત્નીની પ્રેમ-પ્રચુર વાણી સાંભળી રહેતો. આ રીતે શરણાઈ રમઝુ મીર માટે કેવળ રોટલો રળવાનું જ સાધન નહોતું, વિદેહી જીવન-સંગાથિની સાથે સાંનિધ્ય અનુભવવાનું, એના જીવનબીન સાથે એકસૂર એકતાલ એકરસ બનવા જીવતું જાગતું વાદ્ય હતું. તેથી જ તો પત્નીની કબર પર ફૂલ ચડાવવા જતો ત્યાં ઓટા પર મરવાના ફૂલ-છોડની મહેંક માણતો-માણતો એ શરણાઈના સૂર વહાવતો હતો ને ! રમઝુની આ વિચિત્ર લાગતી ખાસિયત ગામ આખામાં ચર્ચાનો વિષય બની ચૂકેલી, વ્યવહારડાઘ્યાં લોકો આ ગરીબ માણસની આવી ધૂનને ગાંડપણમાં ખપાવતાં પણ મનસ્વી મીરને આવા અભિપ્રાયોની ક્યાં પડી હતી ? એ તો સપનાંને સહારે જિંદગી જીવતો હતો, ને શરણાઈ વડે એ સપનાં સાચાં પાડતો હતો.

પાંપણમાં પુરાયેલા સુમધુર સ્વપ્ન સમી સકીનાને પણ રમઝુએ એક દિવસ સાસરે વળાવવી પડી હતી અને તે દિવસે એણે પારાવાર દુઃખ અનુભવ્યું હતું. અત્યારે એનાં પગલાં ગામઝાંપાની દિશામાં પડતાં હતાં, પણ એના મનનું માંકડું તો અતીતની યાત્રાએ ઉપડી ગયું હતું. પ્રસંગોની પરકમ્મા કરતું-કરતું એ વારેવારે પુત્રીવિદાયના આ પ્રસંગ પર આવીને અટકતું હતું. પુત્રીવિદાયનો એ પ્રસંગ તાજો થતાં ડોસાનું વત્સલ હૃદય વલોવાઈ જતું હતું અને એ વલોપાત શરણાઈના સૂર વાટે વ્યક્ત થઈ જતો હતો. અત્યારે પોતે ખોબા ખારેકની લાલચે શરણાઈ વગાડવા આવ્યો હતો એ વાત જ રમઝુ વીસરી ગયો; સાસરિયે સોંઢી રહેલી કન્યા ભૂધર મેરાઈની ગવરી છે એ હકીકત પણ એ ભૂલી ગયો; અત્યારે તો પોતાની સગી દીકરી સકીનાને વિદાય અપાય છે એમ સમજીને શરણાઈમાં એ હૃદયની સઘળી વ્યથા રેડી રહ્યો હતો. તેથી જ તો, જાન ઝાંપે પહોંચતાં સુધીમાં તો રમઝુના દર્દનાક સૂરોએ આખું વાતાવરણ ભારઝલું બનાવી મૂક્યું હતું.

આનું કારણ એ હતું કે સકીનાનું સંભારણું રમઝુ માટે જરાય સુખદ ન હતું. ડોસાના કાળજામાં વિસ્મરણની રાખ તળે સકીનાના નામનો ધગધગતો અંગારો ભરેલો પડ્યો હતો. આવે પ્રસંગે એ રાખનું આવરણ દૂર થતાં ડોસાની ભીતરમાં ભડકા ઊઠતા કારણ એ હતું કે સકીનાને સાસરિયે મોકલ્યા પછી આઠમે દિવસે જ એના ભેદી મૃત્યુના વાવડ આવેલા. એ મૃત્યુનો ભેદ રમઝુ પણ ઉકેલી શકેલો નહિ. સકીનાના અકળ મૃત્યુથી ડોસાએ પુત્રી તેમજ પત્ની-બંનેના દેહવિલયનો બમણો વિયોગ અનુભવેલો. દિવસો સુધી તો એ આવાક થઈ ગયેલો. એની ચિત્તભ્રમ જેવી દશા જોઈને લોકો કહેતા કે ડોસાની ડાગળી ચસકી ગઈ છે.

તેથી જ તો પાદરમાં પહોંચ્યા પછી રમઝુએ શરણાઈની તાન ઉપર આમથી તેમ ચાલવા માંડ્યું ત્યારે લોકોએ એને ગાંડામાં ગણી કાઢ્યો ને !

પીપળા હેઠે ગાડું થોભ્યું ગવરીને સરખી સમોવડી સહિયરો એક પછી એક વિદાય આપવા આવી. સહુ બહેનપણીઓ ગવરીની નજીક જઈ, ગોઠિયણના કાનમાં ધીમી ગોષ્ટિ કરીને આંસુભરી આંખે પાછી આવતી હતી. ઘરચોળાના ઘૂંઘટાની આડશે રડીરડીને ગવરીની આંખો લાલ હીંગળા જેવી થઈ ગઈ હતી, એ તો અત્યારે જ ખબર પડી. હીબકતી પુત્રીને જોઈને માતાનું હૃદય હાથ ન રહ્યું. સાથે આણેલી ટબૂડીમાંથી ગવરીને બે ઘૂંટડા પાણી પાઈને તેઓ કોચવાતા હૃદયે દૂર ચાલ્યાં ગયાં. પણ એમની પાંપણ પર આવીને અટકેલાં આંસુ રમઝુની નજર બહાર નહોતાં રહ્યાં. લાગણીના આવેશમાં માતા જે ભાવ વાચા દ્વારા વ્યક્ત નહોતી કરી શકતી એની અભિવ્યક્તિ રમઝુ પોતાના સૂર વાટે કરી રહ્યો.

આમ તો પાદરનો આ પીપળો અને ચબૂતરો ગામની સેંકડો કન્યાઓની વિદાયના સાક્ષી બની ચૂક્યા હતા. રમઝુ પોતે પણ આવા અસંખ્ય વિદાયપ્રસંગોએ શરણાઈ વગાડીને સાટામાં રૂપિયો-રોડો મહેનતાણું મેળવી ચૂક્યો હતો. પણ આજની વાત અનોખી હતી. આજનું વળામણું વિશિષ્ટ હતું. આજનો વિદાયપ્રસંગ સાવ વિલક્ષણ હતો. આજે, દર્દનાક શરણાઈ વગાડનાર માણસ અવસ્થાને આરે પહોંચેલો ખખડી ગયેલો રમઝુ મીર ન હતો, પણ વીસ વરસ પહેલાં સકીનાને વિદાય આપનાર પુત્રીનો પિતા હતો. તેથી જ તો તળશીવેવાઈએ પાવલાથી માંડીને બાધા રૂપિયા જેવડી મોટી રકમની ત્રણ ત્રણ વાર દાદ આપવા છતાં રમઝુ શરણાઈ બંધ કરીને પાદરમાંથી પાછો ફર્યો નહિ ને.

કન્યાપક્ષ તરફથી કારુણ્યની પરાકાષ્ઠા સમું વિદાયગીત ઊપડ્યું હતું :

દાદાને આંગણે આંબલો

આંબલો ધીરગંભીર જો...

એક રે પાંદડું અમે તોડિયું

દાદા ગાળ મા દેજો જો:

અમે રે લીલુડા વનની ચરકલડી...

માત્ર ગવરી નહિ, ગવરીની ગોઠિયણો જ નહિ, કન્યાનાં આપ્તજનો જ નહિ પણ સીમાડાનું સમગ્ર વાતાવરણ જાણે કે ડૂસકાં ભરતું લાગ્યું અને મીરની શરણાઈ આ શોકમગ્ન વાતાવરણ સાથે અજબ સમવેત સાધ્યો. એના સૂરમાં ઘૂંટાતું દર્દ વાતાવરણની ગમગીનીને દ્વિગુણિત બનાવી ગયું. રમઝુ ચગ્યો હતો. એની શરણાઈ ચગી હતી. પોતાના ચિરાયેલા દિલની વેદનાને ચગાવવામાં પણ ડોસો ચેન અનુભવતો હતો.

પણ કન્યાને લઈને ઝટપટ ઘરભેગા થઈ જવાની ઉતાવળમાં વરરાજા તેમજ વરના બાપ તળશીવેવાઈ તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. પાદરના મોકળા પટમાં મોકળે મને સૂરો રેલાવી રહેલા મીરને જોઈને વેવાઈની અકળામણ વધતી જતી હતી.

આખરે એમણે ભૂધર મેરાઈ સમક્ષ એ અકળામણ વ્યક્ત કરી પણ ખરી; “તમારો મીર તો ભાર્યે લાલચુ લાગે છે ! આટલી દાદ દીધી તોય હજી ધરવ નથી થાતો અમારે તો અહીં સીમાડે જ સૂરજ આથમી જાશે એમ લાગે છે...”

વેવાઈની ફરિયાદ સાંભળીને તુરત ભૂધર મેરાઈ, જાનનો મારગ રોકીને ઊભેલા મીર પાસે જઈ પહોંચ્યા અને મોટે સાદે સંભળાવ્યું : “એલા ડોસલા, આવો ભુખાળ ક્યાંથી થ્યો ? આટલી બધી દાદ દીધી તોય હજી તને ધરપત નથી ? આટલાં પાવ પડ્યાં તોય હજી હાંઉ નથી કે’તો ?”

પણ રમઝુ તો પોતાની શરણાઈના સૂર સિવાય બીજું કાંઈ સાંભળે એમ ક્યાં હતો ? કંટાળીને ભૂધર મેરાઈએ વેવાઈને કહ્યું : ડોસાની ડાગળી જરાક ચસકી ગયેલ છે, દુખિયો જીવ છે ને એમાં પાછી પાકી અવસ્થા થઈ એટલે કળ-વકળ ભાન નથી રિયું.”

“એને ભલે કળ-વકળનું ભાન ન હોય, પણ અમારે અસૂરું થઈ જાશે એનું શું ?” તળશીવેવાઈએ તીખે અવાજે કહ્યું : “એક તો બીકાળો મારગ ને ભેગા જરજોખમ...”

હવે ભૂધર મેરાઈનો મિજાજ હાથથી ગયો. એમણે દાદ પેટે જમીન પર ફેંકાવેલા સિક્કા વીણીને પરાણે મીરની મુઠ્ઠીમાં પકડાવ્યા ને પછી એને હડસેલો મારીને કહ્યું : “એલા લઘરા, હવે તો મારગ મોકળો કરીને ઘરભેગો થા ? હજી’તો તારે કેટલાક રૂપિયા ઓકવવા છે ? કે પછી મીઠાં ઝાડનાં મૂળ ખાવાં છે, બાવા માગણ ?

ભૂધર મેરાઈના હડસેલાથી મીર હાલ્યો તો ખરો, પણ પોતાના ઘરને-ગામને મારગે નહિ, સીમને મારગ, સણોસરાને કેડે.

“આ તો હજી સગડ નથી મેલતો.” તળશીવેવાઈ કંટાળીને બોલ્યા : “આ તો અમારી મોર્ચ વે’તો થ્યો....”

“મર થાતો,” સીમને મારગે સામે ચાલતા રમઝુને જોઈને ભૂધર મેરાઈએ કહ્યું : “થાકશે એટલે એની મેળે પાછો આવતો રહેશે.” અને પછી વેવાઈને છેલ્લી સૂચના તરીકે ઉમેર્યું : “હવે ખબરદાર, એને રાતું કાવડિયું પણ આપ્યું છે તો ! તમે પહેલેથી જ છૂટે હાથે દાદ દેવા માંડી એમાં ડોસો સોનાનાં ઝાડ ભાળી ગયો, પણ હવે ભૂંગળું ફૂંકીફૂંકીને મરી જાય તોય સામું જોશો મા.”

અને પછી બંને વેવાઈઓ ભાવે કરીને ભેટ્યા અને જાન સણોસરાના કેડે ચઢી.

રમઝુ હજી પણ ધૂનમાં ને ધૂનમાં જાનની મોખરે ચાલ્યા જ કરતો હતો. પાછળ પાદરમાં ઊભેલા લોકો આ ગાંડા માણસની હાંસી ઉડાવતાં હતાં. પુત્રી વળાવીને કુટુંબીઓ ભારે હૈયે ઘર તરફ પાછાં ફરતાં હતાં, ત્યારે સ્ત્રીઓએ છેલ્લું ગીત ઉપાડ્યું હતું :

“એક આવ્યો’તો પરદેશી પોપટો

બે’ની રમતાં’તાં માંડવા હેઠ...

ધુતારો ધૂતી ગયો...”

ધૂનમાં ને ધૂનમાં મોટાં-મોટાં ડગ ભરતા રમઝુને કાને આ ગીતનાં વેણ આછાં-પાતળાં અથડાતાં હતાં, પણ એને ખ્યાલ નહોતો કે પોતે કઈ દિશામાં આગળ વધી રહ્યો છે. પુત્રીવિયોગના દુઃખદર્દમાં એ જાણે કે દિશાશૂન્ય થઈ ગયો હતો.

હવે તો જાનૈયાઓએ પણ મીરની મશ્કરી શરૂ કરી હતી :

“સાવ મગજમેટ થઈ ગયો લાગે છે.”

“માગણ કીધાં એટલે હાંઉ... આંગળી દેતાં પોંચાને જ વળગે... જીવને સંતોષ જ નહિ....”

“મર વગાડ્યા કરે એનું ભૂંગળું... હાલીહાલીને પગે પાણી ઊતરશે એટલે આફૂડો પાછો વળશે.”

“ને ઠેઠ સણોસરા સુધા વગાડતો આવે તોય શું વાંધો છે ? સામૈયામાં પણ આની જ શરણાઈ કામ આવશે. ગામના મીરને રૂપિયો ખટાવવો મટ્યો.”

પણ રમઝુ સણોસરા સુધી ન ગયો. વચ્ચે કબ્રસ્તાન આવ્યું કે તુરત એના પગ થંભી ગયા. ધણમાંથી પાછું ફરેલું ઢોર ગમાણનો ખીલો સૂંઘીને ઊભું રહી જાય એમ કબ્રસ્તાનમાંથી આવતી મરવાના છોડની પરિચિત સોડમ નાકમાં જતાં જ મીર ખચકાઈને ઊભો રહી ગયો. પાછળ વરકન્યાને લઈને ગાડું આવતું હતું અને એની પાછળ જુવાન જાનૈયાઓની ઠીઠિયાઢોરી સંભળાતી હતી. રમઝુની આંખ સામે, સાસરે સોંઢતી ગવરી નહિ, પણ સકીના પસાર થઈ રહી. તુરત એનો હાથ ગજવા તરફ વળ્યો. પાદરમાં ભૂધર મેરાઈએ ધૂળમાંથી ઉસરડો કરીને પરાણે ગજવામાં નખાવેલા પૈસા હાથ આવ્યા જોયું તો સાચે જ દોથો ભરાય એટલા દાદમાં મળી ચૂક્યા જણાયા.

રાંક રમઝુ તો રાજીરાજી થઈ ગયો. હરખભર્યો એ ગાડા નજીક ગયો ને બોલ્યો “લે ગગી, આ કાપડાના કરીને આપું છું.”

અને હજી તો આ રકમનો સ્વીકાર કરે કે અસ્વીકાર થાય એ પહેલાં તો ઊતરતી સંધ્યાના ઉજાસમાં રમઝુ કબ્રસ્તાનમાં દાખલ થઈ ગયો. એની એક આંખ સામે ગવરીનું કાપડું ને બીજી આંખ સામે સકીનાનું કફન તરવરી રહ્યું.

આ ચસકેલ માણસના આ વિચિત્ર વર્તાવ બદલ જાનૈયાઓ ફરી વાર ચેષ્ટા કરતા આગળ વધ્યા.

દિવસને આથમતે અજવાળે રમઝુએ મૃત પત્નીની કબર પાસે બેસીને સરસ સુરાવટ છેડી. એમાં મિલન અને વિયોગના મિશ્ર ભાવોની ગંગા-જમના ગૂંથાઈ ગઈ. પવનની પાંખે ચડીને એ સૂર મોડેમોડે સુધી ગામમાં તેમજ સીમમાં સંભળાતા રહ્યા અને અનેક મિલનોત્સુક તેમજ વિયોગી આત્માઓ આ સુરાવટમાંથી એકસરખી શાંતિ અનુભવતા રહ્યા.

પણ કમનસીબે રમઝુની શરણાઈની આ છેલ્લી સુરાવટ હતી. એ પછી એ શરણાઈ કે સૂર ગામલોકોને કદી સાંભળવા મળ્યા જ નહિ.

(“શરણાઈના સૂર”માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દ/શબ્દાર્થ

ગોતરીજ ગોત્રજ; માફાળું ગાડું પડદાવાળું, છાયાવાળું (ગાડું, વેલડું); સોંસરવું એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી પોલાણવાળું એમાંથી પસાર થનારું, આરપાર; પરિતોષ ખૂબ સંતોષ, તુષ્ટિ; લીરા (અહીં) ફેંટા ઉપરનાં છૂટાં છોગાં; શુષ્ક સૂકું, (અહીં) નીરસ; રમમાણ લીન, મગ્ન; શલ્ય શૂળ, અજંપાનું કારણ; પૂર્ણેન્દુ પૂર્ણ ચંદ્ર; સ્નિગ્ધ લીસું, કોમળ; કૌમુદી ચાંદની; ગુલતાન મશગૂલ, તલ્લીન; સોડમ સૌરભ, સુગંધ, સુવાસ; અડાણા શાસ્ત્રીય રાગનું નામ છે.

તળપદા શબ્દો

દલ્લી દિલ્હી શહેર; તાસીરો બોલી રહેવો સૂર-તાલની રમઝટની મજા આવવી; ગોઠિયણ સખી, સાહેલી, સહિયર મોર્ય વેતો થયો આગળ ચાલવા લાગ્યો; મર થાતા ભલે થાતો; ગગો છોકરો, દીકરો; પૂગવું પહોંચવું; મેડિયું મેડીઓ; આણવું લાવવું; હાંઉ બસ; રાતું કાવડિયું રૂપિયાના 64 ભાગનો તાંબાનો જૂનો સિક્કો; મોખરે સૌથી આગળ; ગમાણ ઢોરને ચારો (નીરણ) ખાવાની જગ્યા; હરખે હર્ષ ચસકેલ ગાંડપણને વશ થયેલું; ધુતારો ધૂતીને સ્વાર્થ કાઢી લેનારો માણસ, ઠગ; મગજ-મેટ ગાંડો, પાગલ; ગગી છોકરી, દીકરી; લપરું લપ કરનારું, કેડો મૂકે નહિ તેવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સુહાગણ × વિધવા; વિષાદ × આનંદ; હરખ × શોક

રૂઢિપ્રયોગ

પૈડું સિંચવું શુકન કરવા અછો અછો વાનાં કરવાં લાડ લડાવવાં ઓછું આવવું મન દુભાવું સોનાનાં ઝાડ ભાળી જવાં ખૂબ સમૃદ્ધિ જોવી હૃદય હાથ ના રહેવું હિંમત કે ધીરજ ન રહેવી તલપાપડ થઈ રહેલું અત્યંત આતુર થઈ જવું ધરવ ન થવો સંતોષ ન થવો દાદ આપવી (અહીં) હક્ક-લાગો આપવો મંત્રમુગ્ધ બનવું દંગ થઈ જવું ડાગળી ચસકી જવી પાગલ થઈ જવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

કન્યા વિદાય વખતે કન્યાની મા મંગળનો દીવો લે છે તે રામણદીવડો; સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી સુહાગણ; ઘરની પાછલી દીવાલ પછીત; ઘરની બાજુની દીવાલ કરો; માથે બાંધવાનું લૂગડું પાઘડી ફેંટો માથાબંધણું; રેશમી દોરાથી કરેલું ભરતકામ હીરભરત; જરીના કસબવાળું જરિયન; ઘેરવાળું ઘૂંટણથી પગ નીચે પહોંચતું અંગરખું જામો; રેશમી વસ્ત્ર, સ્ત્રીઓની સર્વસાધારણ સાડી, ઊંચી જાતનું સુંદર વસ્ત્ર પટકૂળ; ગાલ નીચેનો મોંની અંદરનો ભાગ ગલોફું; ચાર આનીનો જૂનો સિક્કો પાવલું; બેઠા ઘાટની નાની લોટી ટબૂડી; જેની પત્ની મરણ પામી છે તેવો પુરુષ વિધુર; ખભાની નીચેનાં હાથના મૂળમાંનો ખાડો કાખ; પગે કરવામાં આવતી કંકુની અર્યા પિયળ; તુલસીની જાતનો એક ઉગ્ર ગંધવાળો છોડ, ડમરો મરવો; શુભ કામ માટે ઘેરથી તૈયારી સાથે નીકળવું સોંઢવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) ‘શરણાઈના સૂર’ કૃતિમાં કોના વાત્સલ્યહૃદયની વાત કરવામાં આવી છે ?

(a) ભૂધર મેરાઈ (b) રમઝુ મીર (c) તળશી વેવાઈ (d) ગવરી

(2) ‘હવે હાલ્યની ઝટ, હાલ્યની આમ ડગલે ને પગલે દાદ લેવા ઊભો રહીશ તો કે’દી પાદરે પોગાડીશ’ – વાક્ય કોણ બોલે છે ?

(a) મેરામણ (b) ભૂધર વેવાઈ (c) રમઝુ મીર (d) તળશી વેવાઈ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

(1) ગવરીના વિદાય પ્રસંગે રમઝુ મીરને કોનું સ્મરણ થાય છે ?

(2) રમઝુ મીર પત્નીની કબરે ફૂલ ચડાવવા જતો ત્યાં કયા ફૂલ-છોડની મહેકને માણતો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) દાદમાં મળેલા પૈસા રમઝુ મીર ગવરીને શા માટે આપી દે છે ?

(2) શરણાઈ વગાડતી વખતે રમઝુ મીર સકીનાને કેવી રીતે સાચવતો ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) ‘શરણાઈના સૂર’ - કૃતિને આધારે પિતાની વેદનાનું વર્ણન કરો.
- (2) રમઝુ મીરનું શબ્દ-ચિત્ર આલેખો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- કન્યાવિદ્યાયના પ્રસંગનું ચિત્ર દોરો.
- ફટાણાં (લગ્નગીતો) ગાવાની સ્પર્ધા રાખો.
- રમઝુ મીરનો એકપાત્રીય અભિનય રજૂ કરો.
- લગ્નપ્રસંગનાં ગીતોનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- ‘બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો’ના સંદર્ભમાં વર્ગમાં સંવાદ યોજી ચર્ચા કરો.
- આ કૃતિમાં વપરાયેલા સોરઠી બોલીના શબ્દોની યાદી તૈયાર કરો. દા.ત., હાલો, ઝટ... વગેરે.
- કન્યાવિદ્યાયનાં કાવ્યો મેળવી વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “માંડવો બંધાઈ ગયો. ગોતરીજ પાસે પાયલાગણું પતી ગયું. ઘરને ટોડલે વરઘોડિયાએ કંકુના થાપા પાડી દીધા. જાનને શીખ દેવાઈ ગઈ. શુભ શુકન સાંપડી ગયા.”
કૃતિની શરૂઆતમાં જ આ ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોથી લેખકે લગ્નનો માહોલ ખડો કરી દીધો છે. આવી સરળ ભાષા અને ટૂંકાં વાક્યો દ્વારા પણ અસરકારક વર્ણન થઈ શકે છે જે નોંધનીય છે.
- કહેવતો ઓછા શબ્દોમાં અસરકારક વાત રજૂ કરે છે અને વર્ણનને ‘ચોટદાર’ બનાવે છે. અહીં પણ ‘આંગળી દેતાં પોંચા જ વળગે’, મીઠા ઝાડનાં મૂળ ન ખવાય’ જેવી કહેવતો અને ‘અછો અછો વાનાં કરવાં’, ‘ડાગળી ચસકી જવી’, ‘તલપાપડ થઈ જવું’, ‘હૃદય હાથ ન રહેવું’, ‘તાસીરો બોલી જવો’ જેવા રૂઢિપ્રયોગો વર્ણનને તાદૃશ્ય કરે છે તે જુઓ.
- “હાલો મીર હાલો, ઝટ વહેતા થાવ.”
સોરઠીબોલીનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું આ વાક્ય કથાપ્રવાહની દૃષ્ટિએ સામાન્ય છે છતાં ‘ચાલો’ ને બદલે ‘હાલો’, ‘જલદી’ ને બદલે ‘ઝટ’, ‘આગળ ચાલો’ ને બદલે ‘વહેતા થાવ’નો પ્રયોગ આ ભાષાની લાક્ષણિકતા બતાવે છે. ‘વહેવું’ ક્રિયાપદ મહદ અંશે પાણીની ગતિ બતાવવા વપરાય છે જે અહીં અલગ અર્થમાં વપરાયું છે. આ કૃતિમાંથી આવા સોરઠી બોલીના અન્ય શબ્દો જુદા તારવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- ‘દુઃખીના દુઃખની વાતો સુખી ના સમજી શકે. સુખી જો સમજે પૂરું દુઃખ ના વિશ્વમાં ટકે’ આ પંક્તિને આધારે રમઝુની મનોદશા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચર્ચવી. સંગીતની અસર, દુઃખની પરાકાષ્ઠા અને અનુભૂતિના આ ત્રિવેણી સંગમને આધારે ધૂની લાગતા રમઝુની મનોદશા સ્પષ્ટ કરો.
- વિદ્યાર્થીઓએ ગાંડા માણસની મશ્કરી ન કરવી, બીજાની મનોદશા સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા. અયોગ્ય લાગે તેવું વર્તન કરનાર વ્યક્તિને આંખ નહિ પણ તેની દૃષ્ટિથી સમજવાની જરૂર છે તેવી બાબતોથી વિદ્યાર્થીઓને અવગત કરવા.
- ધૂમકેતુની ‘પોસ્ટ ઓફિસ’ વાર્તાને આ વાર્તા સાથે તુલનાત્મક પદ્ધતિથી રજૂ કરવી.

રમણભાઈ નીલકંઠ

(જન્મ : તા. 13-03-1868; અવસાન : તા. 06-03-1928)

રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠનું વતન અમદાવાદ હતું. તેઓ પંડિતયુગના અગ્રણી સાહિત્યકાર હતા. સાહિત્ય ઉપરાંત તેમની સમાજસેવા નોંધપાત્ર છે. તેમણે ‘ભદ્રંભદ્ર’ જેવી હાસ્યરસની વિખ્યાત નવલકથા તથા ‘રાઈનો પર્વત’ જેવું શિષ્ટ નાટક લખ્યું છે. ‘કવિતા અને સાહિત્ય ભાગ 1થી 4’માં વિવેચનો-વ્યાખ્યાનો સંગ્રહાયાં. ‘ધર્મ અને સમાજ’ નામના બે ભાગમાં તત્ત્વચર્ચાને લગતાં વ્યાખ્યાનો ગ્રંથસ્થ છે.

આ ખંડ ગુજરાતીની પ્રસિદ્ધ હાસ્યનવલકથા ‘ભદ્રંભદ્ર’માંથી લેવામાં આવ્યો છે. ભદ્રંભદ્ર અને તેમના શિષ્ય અંબારામને મુંબઈ જવાનું હોય છે તે ઘટનામાંથી ભદ્રંભદ્રની વિચિત્રતાઓ, જૂનવાણી ખ્યાલો અને કૃત્રિમ, સંસ્કૃતપ્રધાન ભાષાના પ્રયોગથી હાસ્ય નિપજે છે. લેખકે ધર્મના નામે ચાલતા દંભ ઉપર કટાક્ષ કરવા સાથે મનુષ્ય પોતાના પુરાણા ખ્યાલોમાં કેવો બંધાયેલો હોય છે તેની ઘટનાઓ વર્ણવી છે. વિચિત્રતા કે આત્યંતિકતામાંથી કેવું હાસ્ય પેદા થાય છે, તેના દૃષ્ટાંતરૂપ આ ખંડ છે.

જમીને અમે સ્ટેશન પર ગયા. ઘેરથી નીકળતાં ભદ્રંભદ્રનો આનંદ અપાર હતો. કપાળે કંકુનો લેપ કરતાં મને કહે કે, ‘અંબારામ, આજનો દિવસ મહોટો છે. આપણે આપણા વેદધર્મનું રક્ષણ કરવા, આર્યધર્મનો જય કરવા, સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરવા પ્રયાણ કરીએ છીએ. રાવણનો પરાજય કરવા નીકળતાં શ્રીરામની વૃત્તિ કેવી હશે ! કંસના વધનું કાર્ય આરંભતાં શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્સાહ કેવો હશે ! કીચકને મર્દન કરવાની યુક્તિ રચતાં ભીમસેનનો ઉમંગ કેવો હશે !’

ચકિત થઈ મેં કહ્યું ‘અકથ્ય, મહારાજ ! અકથ્ય.’

ભદ્રંભદ્ર બોલી ઊઠ્યા, ‘તો મારી વૃત્તિ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉત્સાહ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉમંગ પણ આજ અકથ્ય છે અને અંબારામ ! એમ ન સમજશ કે આગગાડીમાં જાઉં છું તેથી જ મારી ગતિ આટલી ત્વરિત છે. મારો વેગ, મારો પોતાનો વેગ તને વિદિત છે ?’

મેં કહ્યું, ‘મહારાજ, તે દહાડે જમાલપુર દરવાજા બહાર એક શિયાળવાને વરુ ધારી આપણે પાછા ફર્યા હતા તે દહાડે તો તમે મારાથી બહુ અગાડી નીકળી ગયા હતા. તેવો વેગ કહો છો ?’

ભદ્રંભદ્રે ગંભીરતાથી કહ્યું, ‘કંઈક તેવો, પણ તેથી સરસ.’

ઉત્સાહની વાતો કરતા કરતા અમે સ્ટેશન પર જઈ પહોંચ્યા. અમારી બંનેની ટિકિટ કરાવવા ભદ્રંભદ્ર ગયા. હું જોડે ઊભો રહ્યો. બારીમાં ખભા સુધી ડોકું ઘાલી ભદ્રંભદ્રે કહ્યું, ‘શ્રી મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકા આપો.’

ટિકિટ માસ્તર પારસી હતો, તેણે કહ્યું ‘સું બકેય ? આય તો ટિકિટ ઓફિસ છે.’

ભદ્રંભદ્રે ઉત્તર દીધો. ‘યવન ! તેથી હું અજ્ઞ નથી. મારે મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકાની આવશ્યકતા છે, તેનું વિતરણ કરવું એ તવ કર્તવ્ય છે.’

ટિકિટ ઓફિસમાં એક હિંદુ હતો, તેણે કહ્યું, ‘સોરાબજી, એને ગ્રાંટરોડની બે ટિકિટ આપો.

ટિકિટ આપતાં સોરાબજી બોલ્યા કે, ‘સાલો કંઈ મેદ થયેલોય. હું તો સમજતો જ નહિ, કે એ સું બકેય.’

ભદ્રંભદ્ર હવે કોપ શમાવી શક્યા નહિ. તેણે મહોટે નાદે કહ્યું, ‘દુષ્ટ યવન ! તારી ભ્રષ્ટ વાસનાને લીધે તું અજ્ઞાન રહ્યો છે. મૂર્ખ -’

અગાડી બોલવાને બદલે ભદ્રંભદ્રે એકાએક ડોકું બહાર ખેંચી લીધું. ધબકારો થયો હતો અને બહાર આવી નાક પંપાળતા હતા તે પરથી મેં ધાર્યું કે પારસીએ મુક્કો માર્યો હશે, પણ મને તો એટલું જ કહ્યું કે, દુષ્ટ યવનનો સ્પર્શ થયો છે. માટે મારે સ્નાન કરી લેવું પડશે.’

સ્નાન કરી રહ્યા પછી એ આગગાડીમાં જઈ બેઠા. ગાડી ઊપડવાને પંદર મિનિટની વાર હતી તેથી નીચે ઊતરી પાણી છંટાવી, ચોકો કરી તે ઉપર ઊભા રહી પાણી પીધું. ગાડી ઊપડવાની તૈયારી થઈ તેવામાં બે આદમી દોડતા દોડતા રઘવાયા

થયેલા આવી બારણું ખેંચી બૂમ પાડવા લાગ્યા. કે ‘માસ્તર, આ તો બંધ છે, બારણું ઉઘાડો, બારણું ઉઘાડો.’ એક પોર્ટરે આવી બારણું ઉઘાડી બંનેને જોસથી અંદર ઘડેલી દીધા તે ભદ્રંભદ્ર પાસે બેસી ગયા. ભદ્રંભદ્રે સંકોચાઈને પૂછ્યું, ‘ક્યાં જશો ?’ ‘મુંબઈ’ કહ્યું, એટલે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું, ‘નામ શું ?’ પેલા બેમાંના એકે કચવાઈને જવાબ દીધો, ‘મારું નામ રામશંકર અને મારા ભાઈનું નામ શિવશંકર, પણ અમારાં ઘરનાં નામ નખોદીઓ અને ઘોરખોદીઓ છે. છોકરાં ન જીવે તેથી મા-બાપે એવાં નામ પાડેલાં.’

એક ઉતારુ બોલ્યો કે, ‘વહેમ, ઈમ કંઈ સોકરાં જીવે સે ?’

બીજો ઉતારુ બોલી ઊઠ્યો, ‘અમારા ગામના શંભુ પુરાણીનો ભાણેજ વલભો મુંબઈ જઈ અંગ્રેજી ભણી આવ્યો છે. તે તો કહે છે કે એ તો સુધારાવાળાએ અંગ્રેજ લોકોની દેખાદેખી શાસ્ત્ર જોયા વિના વહેમ વહેમ કરી કહાડ્યું છે. શાસ્ત્રમાં તો લખ્યું છે કે આપણા શરીરમાં નાસકમાં કઠોડાં મળે છે તેના જેવા-કોઠા છે. તેમાં વચ્ચે કમરખ જેવી દાબડી છે, તેમાં પ્રાણવાયુ ભરેલો છે. આવાં હલકાં નામ બોલીએ ત્યારે કમરખ આસપાસ કોઠામાંથી પિત્ત નીકળે, એટલે આયુષ્ય વધે કમરખમાંથી પ્રાણવાયુની ધાર છૂટે, તે જીભને વળગી બહાર ઝરે તેની જોડે પેલું પિત્ત છૂટતું જાય, તેનું જોર નરમ પડે એટલે આયુષ્ય વધે. તેથી એ કાંઈ વહેમ નથી, ખરી વાત છે. ઘણાએ અજમાવી જોયેલું છે.’

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

પ્રયાણ કરવું પ્રસ્થાન કરવું; ત્વરિત ઝડપી, વેગીલું; અજ્ઞ અજાણ; વહેમ સંશય (અહીં) ખોટી માન્યતા; ભ્રમ નાદ સ્વર, અવાજ; મર્દન ચોળવું; ઉમંગ ઉમળકો, ઉત્સાહ; વિદિત જાણેલું, જાણમાં આવેલું; મોહમયી મુંબઈ નગરીનું કૃત્રિમ નામ; મૂલ્યપત્રિકા ટિકિટ કર્તવ્ય ફરજ; કોપ ક્રોધ, ગુસ્સો

તળપદા શબ્દો

મોટે મોટે; અગાડી આગળ; આંચ અહીં; સોકરા છોકરા; દાબડી નાનો દાબડો, ડબ્બી; સે છે; યવન યુનાન દેશનો વાસી (અહીં) વિદેશી; બકેચ બોલ છો; તવ તારું, તમારું; કમરખ એક ખાટું ફળ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

રક્ષણ × ભક્ષણ

રૂઢિ પ્રયોગ

રઘવાયા થવું બહુ જ ઉતાવળા થઈ જવું

શબ્દ સમૂહ માટે એક શબ્દ

કહી ન શકાય તેવું - અકથ્ય; આગથી ચાલતી ગાડી - આગગાડી; જાણવાની ઈચ્છા - જિજ્ઞાસા

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) ટિકિટ માટે ભદ્રંભદ્ર કયો શબ્દ પ્રયોજે છે ?

(a) મૂલ્ય પત્રિકા (b) પત્રિકા (c) કંકોતરી (d) નિમંત્રણ કાર્ડ

(2) ‘શું બકેચ ? આય તો તીકીટ ઓફિસ છે.’ - વાક્ય કોણ બોલે છે ?

(a) સોરાબજી (b) ભદ્રંભદ્ર (c) હિંદુ મુસાફર (d) અંબારામ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) ભદ્રંભદ્ર અને અંબારામ કયા કાર્ય માટે પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા ?

(2) ટિકિટ, સ્ટેશન અને મુંબઈ માટે પાઠમાં ભદ્રંભદ્ર કયા શબ્દો પ્રયોજ્યા છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) ભદ્રંભદ્રનું વર્તન ક્યારે ક્યારે હાસ્ય જન્માવે છે ?
- (2) અંબારામ ભદ્રંભદ્રના વેગ માટે કઈ ઘટના યાદ કરાવે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર લખો.

- (1) ‘પ્રયાણ’ નવલકથાખંડમાં નિષ્પન્ન થતી રમૂજના ચિત્રો વર્ણવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- હાસ્ય પ્રસંગો અને ટૂંકો કહેવાનો કાર્યક્રમ રાખો.
- રેલવે સ્ટેશનની મુલાકાત લો.
- આ પાઠને નાટ્યસ્વરૂપે ભજવો.
- જ્યોતિન્દ્ર દવેના હાસ્યપ્રેરક પ્રસંગો એકત્ર કરો.
- ટી.વી. પર પ્રસારિત થતા હાસ્ય કાર્યક્રમો નિહાળો. દા.ત., ગમ્મત ગુલાલ...

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- એકનો એક શબ્દ વર્ણનમાં વારંવાર આવે ત્યારે કાનને વાગે છે. અર્થાત્ સાંભળવો ગમતો નથી. અહીં ‘અકથ્ય’ શબ્દ વારંવાર વપરાયો છે. પણ અહીં વર્ણનની શરૂઆત ભદ્રંભદ્રના ઉત્સાહને આલેખવા થઈ છે તેથી પુનરાવર્તન કંટાળાજનક બનતું નથી જુઓ...
- “ચક્તિ થઈ મેં કહ્યું, ‘અકથ્ય મહારાજ ! અકથ્ય.’ ભદ્રંભદ્ર બોલી ઉઠ્યા, તો મારી વૃત્તિ પણ આજ અકથ્ય છે, મારો ઉત્સાહ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉમંગ પણ આજ અકથ્ય છે.”
- વ્યક્તિના ભાવને પ્રગટ કરવા લેખકો ભાષા પાસેથી કેવું કામ લે છે તે સમજો. લેખકો વિવિધ રસની જમાવટ માટે, રસપ્રદ વર્ણન માટે પાત્રોને અનુરૂપ ભાષા પ્રયોજન કરતા હોય છે. અહીં ટિકિટ માસ્તર પારસી સોરાબજી છે તેમની ભાષા જુઓ...
- ‘શું બકેય ? આય તો તીકીટ ઓફિસ છે... સાલો કંઈ મેદ થયેલોય. હું તો સમજતો ન નહિ, કે એ શું બકેય.’ – પારસીઓ મહદ્ અંશે ‘ટ’ને બદલે ‘ત’ અને ‘ડ’ને બદલે ‘દ’ વર્ણનો ઉચ્ચાર કરે છે. લેખકનું આ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ પણ અહીં નોંધવા જેવું છે. વળી, ‘બકે છે’ને બદલે ‘બકેય’ અને ‘થયેલો છે’ને બદલે ‘થયેલોય’ પણ નોંધનીય છે. જુદા જુદા પ્રદેશો અને જાતિઓનાં ઉચ્ચારણોમાં જે ભિન્નતા કે વિશિષ્ટતા હોય છે તે પણ અહીં સમજાશે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવું એ એક કળા છે અને તે આ પાઠમાં સુપેરે સિદ્ધ થયું છે. ભાષા દ્વારા, પ્રવૃત્તિ દ્વારા, ઘટના દ્વારા એમ વિવિધ રીતે હાસ્ય નિષ્પન્ન થઈ શકે છે. તેની વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી.
- અહીં પારસી બોલી અને માત્ર તત્સમ શબ્દોના ઉપયોગના આગ્રહમાંથી હાસ્ય નિપજ્યું છે તેની સમજ આપવી.
- મનુષ્ય સ્વભાવની વિચિત્રતા અને અતિશયતામાંથી હાસ્ય નિપજતું હોય છે તે ઉદાહરણો દ્વારા જણાવવું.
- તંદુરસ્તી માટે હાસ્યનું મહત્ત્વ સમજાવવું
- જાણીતા હાસ્યલેખકોની રચનાઓથી વાકેફ કરવા.

વ્યાકરણ / એકમ 1 સમાનાર્થી, વિરોધી, જોડણી

સમાનાર્થી

મિત્રો, તમે જાણો છો કે જ્યારે એક શબ્દના એકથી વધુ અર્થ જાણતા હોવ તો તમે તમારા લખાણને વધુ સચોટ, સમૃદ્ધ કે આલંકારિક બનાવી શકો છો. યોગ્ય અર્થ સંદર્ભે જેના કારણે તમારા ઉત્તરો ઉપરાંત નિબંધ, વાર્તા આદિ વધુ આકર્ષક બની શકે છે. અહીં તમારી કૃતિમાં આવતા કેટલાક શબ્દોના સમાનાર્થી શબ્દો આપ્યા છે. આ શબ્દોનો અભ્યાસ કરો, તમારી ભાષાને વધુ સમૃદ્ધ બનાવો.

અચાનક	એકાએક	ઓચિંતું	આણધાર્યું
અંતર	હૈયું	હૃદય	ઉર
આંખ	નેણ	નયન	ચક્ષુ
ઉદ્ધિ	સાગર	સમુદ્ર	દરિયો
ઉમંગ	ઉત્સાહ	ઉમળકો	હોંશ
કષ્ટ	દુઃખ	પીડા	સંતાપ
કીર્તિ	ખ્યાતિ	નામના	યશ
કોપ	ક્રોધ	ગુસ્સો	રોષ
કૌમુદી	ચાંદની	જ્યોત્સના	ચંદ્રિકા
ગહન	ગાઢ	ઊંડું	અતળ
ઘોડો	અશ્વ	તુરગ	હય
જગ	જગત	દુનિયા	વિશ્વ
જાસૂસ	ગુપ્તચર	બાતમીદાર	
ડુંગર	પહાડ	પર્વત	ગિરિ
તાકાત	શક્તિ	બળ	જોર
ત્વરિત	ઝડપી	વેગીલું	ઉતાવળુ
થોડું	અલ્પ	નજીવું	ક્ષુલ્લક
પરાક્રમ	બહાદુરી	શૌર્ય	શુરાતન
પ્રશંસા	વખાણ	સ્તુતિ	તારીફ
પ્રસન્ન	ખુશ	આનંદિત	હર્ષિત
ફિકર	પરવા	ચિંતા	દરકાર
બાંધવ	ભાઈ	સહોદર	બ્રાતા
ભયંકર	ભયાનક	બિહામણું	કરાલ
ભૂલ	દોષ	વાંક	ક્ષતિ

મતિ	બુદ્ધિ	પ્રજ્ઞા	મેધા
મનુષ્ય	માનવી	જન	માણસ
મશ્કરી	મજાક	ટિખળ	ટોળ
મહેમાન	અતિથિ	પરોણો	અભ્યાગત
મિત્ર	ભાઈબંધ	દોસ્ત	ભેરુ
વિખ્યાત	પ્રખ્યાત	નામાંકિત	ખ્યાતનામ
મિત્ર	ભાઈબંધ	દોસ્ત	ભેરુ
શપથ	સોગંદ	કસમ	પ્રતિજ્ઞા
શીતળ	ઠંડું	ટાઢું	શીત
શ્યામ	કાળું	શામળું	અસિત
શ્વેત	સફેદ	ધવલ	ધોળું
સંગ્રામ	યુદ્ધ	લડાઈ	જંગ
સ્નિગ્ધ	લીસું	કોમળ	સુંવાળું
સ્મૃતિ	સ્મરણ	યાદ	સાંભરણ
હુકમ	આજ્ઞા	ફરમાન	આદેશ
હોશિયાર	કુશળ	નિપુણ	પ્રવીણ

વિરુદ્ધાર્થી

મિત્રો,

— પ્રયત્ન કરો તો દરેક કામ શક્ય હોય છે.

— પ્રયત્ન કરો તો કોઈ કામ અશક્ય નથી હોતું.

તમે અહીં જોઈ શકો છો કે વિરુદ્ધાર્થી પ્રયોગ દ્વારા જુદી વાક્ય રચનાઓ શક્ય બને છે.. સંદર્ભને ઉચિત પ્રયોગ કરવાથી અભિવ્યક્તિ વધુ સચોટ અને ધારદાર બને છે. એટલે કે, વિગતને વધુ સચોટ રીતે રજૂ કરવા માટે સમાનાર્થીની જેમ વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો પણ ઉપયોગી નીવડે છે. અહીં તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં આવતા કેટલાક શબ્દોના વિરુદ્ધાર્થી પ્રયોગો આપ્યા છે. તેનો અભ્યાસ કરો.

અસલ	×	નકલ	આવક	×	જાવક	જન્મ	×	મરણ
અંત	×	આદિ	ઉદય	×	અસ્ત	જીવન	×	મૃત્યુ
અંધકાર	×	ઉજાસ	ભીંગવું	×	આથમવું	જૂનું	×	નવું
અંધારું	×	અજવાળું	કીર્તિ	×	અપકીર્તિ	ઠંડું	×	ગરમ
આકાશ	×	પાતાળ	કુદરતી	×	કૃત્રિમ	તડકો	×	છાંયો
આનંદ	×	વિષાદ	ખરું	×	ખોટું	દોસ્ત	×	દુશ્મન
આત્મ	×	ધરતી	ચોર	×	શાહુકાર	ધ્યાન	×	બેધ્યાન

નિર્બળ	×	સબળ	મિત્ર	×	શત્રુ	સુમતિ	×	કુમતિ
નિવૃત્ત	×	પ્રવૃત્ત	મુક્તિ	×	બંધન	સૂર્યોદય	×	સૂર્યાસ્ત
નિષ્કુર	×	દયાળુ	યશ	×	અપયશ	સ્થિર	×	અસ્થિર
પાપ	×	પુણ્ય	વિજય	×	પરાજય	સ્મરણ	×	વિસ્મરણ
પૂનમ	×	અમાસ	શીતળ	×	ઉષ્ણ	સ્વતંત્ર	×	પરતંત્ર
પ્રશંસા	×	નિંદા	સક્રિય	×	નિષ્ક્રિય	સ્વાર્થ	×	પરમાર્થ
પ્રશ્ન	×	ઉત્તર	સવાલ	×	જવાબ	સ્વાવલંબી	×	પરાવલંબી
ભીતર	×	બહાર	સંતોષ	×	અસંતોષ	હરખ	×	શોક
ભોળું	×	લુચ્ચું	સાચું	×	ખોટું	હાસ્ય	×	રુદ્ધ
માન્ય	×	અમાન્ય	સારું	×	ખરાબ			

જોડણી

મિત્રો,

તમે જાણો છો કે જોડણી યોગ્ય રીતે લખવી જોઈએ. જો યોગ્ય રીતે ન લખાય તો શક્ય છે કે ખરેખર જે અર્થ વ્યક્ત કરવો હોય તેને બદલે કોઈ અન્ય અર્થ વ્યક્ત થાય.

ચાલો, નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે તેમાં યોગ્ય જોડણીથી ખાલી જગ્યા પૂરો.

1. આછલા કંકુ ધોળ રે લાડી, માછલી કાઢવું. (પિયર, પિયળ)
2. વગડા વચ્ચે આસુદેવ મહાદેવનું મંદિર છે. (એકાકી, એકાંકી)
3. તોયે ના કળાણી ? ઓ મેહુલા ! (આ રજૂ, આરજૂ)
4. ના રંગાટકામના હુન્નરમાં કચ્છનો મોટો ફાળો હતો. (ભરત, ભારત)
5. કાન્તિના બીજા હાથમાં બે હતી. (ઠેલી, થેલી)

તમારા પાઠ - કવિતામાંથી જ ઉપરોક્ત વાક્યો લેવાયાં છે. સાચી જોડણી ખ્યાલમાં આવે છે ? સાચી જોડણી આ મુજબ છે.

1. પિયળ, 2. એકાકી, 3. આરજૂ, 4. ભારત 5. થેલી.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે માત્ર હ્રસ્વ ઇ, ઉ કે દીર્ઘ ઇ, ઊ - જ જોડણી માટે મહત્વના છે, તેવું નથી. યોગ્ય ધ્વનિ - અક્ષર પણ મહત્વના છે. 'પિયળ' - 'પિયર'માં 'ળ-ર' ધ્વનિભેદ છે, તો 'ભરત-ભારત'માં 'અ-આ'નો ભેદ છે. વાક્ય 2 માં અનુસ્વારથી અર્થભેદ થાય છે. તો વળી 'મેહુલા' કાવ્યની પંક્તિમાં તો વચ્ચે જગ્યા ઉમેરવા - ન ઉમેરવાથી બે જુદા પ્રયોગો મળ્યા છે.

સ્વરભેદે જોડણીભેદ :

તમે હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઈ-ઇ' તથા 'ઉ-ઊ'ના કારણે જોડણીભેદ અને અર્થભેદ થઈ શકે છે, તે જાણો છો. અહીં નીચે એવા કેટલાક શબ્દો આપ્યા છે. તેની જોડણી ધ્યાનમાં રાખવી.

કુળ - કૂળ	જિન - જીન	મતિ - મતી
ગુણ - ગૂણ	નિંદવું - નીંદવું	રવિ - રવી
જિત - જીત	પુરી - પૂરી	રાશિ - રાશી
		વધુ - વધૂ

આ ઉપરાંત એક સ્વરના બદલે અન્ય સ્વર લખાઈ જાય કે સ્વરની કાનો-માત્રાની નિશાની બદલાઈ જાય તો પણ જોડણીભેદ અને તેથી અર્થભેદ થઈ શકે. જેમકે,

અપેક્ષા - ઉપેક્ષા

ઉપહાર - ઉપાહાર

કરણ - કારણ

શસ્ત્ર - શાસ્ત્ર

બેહોશ - બાહોશ

વરસ - વારસ

વ્યંજનભેદે જોડણીભેદ :

સામાન્ય રીતે ગુજરાતી ભાષા જે રીતે બોલાય છે, તે રીતે લખાય છે. કેટલીક વાર બોલીના કારણે અથવા અન્ય ભાષાના પ્રભાવને કારણે એકના બદલે બીજો શબ્દ બોલાય છે. જેમકે, ‘ળ’ના બદલે ‘ડ’, ‘ર’ કે ‘લ’ બોલાય; ‘શ’ ના બદલે ‘સ’ કે ‘સ’ના બદલે ‘શ’ બોલાય - આવા ઉચ્ચારને કારણે લખતી વખતે પણ કોશ અનુસાર જોડણી ન લખાય અને બોલાય તે જોડણી લખાય તેવું બને છે. માટે આવા શબ્દોની જોડણીભેદ અને તેથી થતો અર્થભેદ ધ્યાનમાં રાખવો. આવા કેટલાક શબ્દો નીચે મુજબ છે.

વિવિધ ધ્વનિભેદ :	‘ર-ળ’ ભેદ :	‘શ-સ’ ભેદ :
અસ્ત્ર - શસ્ત્ર	અફર - અફળ	કોશ - કોસ
કાગળો - કાગડો	કઠોર - કઠોળ	દોશી - દોષી
ડામ - દામ	તળી - તરી	શરત - સરત
તૂતક - તૂટક	પુષ્કળ - પુષ્કર	શંકર - સંકર
નર - નળ	વાર - વાળ	શાખ - સાખ
નિધન - નિર્ધન		સાપ - શાપ
મઠ - મઢ		સાલ - શાલ
		સીમંત - શ્રીમંત
		સૂર - શૂર

અનુસ્વારભેદે જોડણીભેદ :

અનુસ્વારભેદે પણ અર્થભેદ થઈ શકે છે. જેમકે, ‘માં’ - ‘માં’. એટલે ‘માતા’, પણ ‘મા’ એટલે ‘અંદર’નો અર્થ આપનાર વિભક્તિ પ્રત્યય. તેથી તમે જે લખો છો તે શબ્દમાં અનુસ્વાર આવે કે ન આવે તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. અહીં આવા કેટલાક શબ્દ ભેદ નોંધ્યા છે.

ઉદર - ઉંદર

એકાકી - એકાંકી

કૂચી - કૂંચી

બગલો - બંગલો

મા - માં

વાસ - વાંસ

શબ્દો વચ્ચે જગ્યા હોવા કે ન હોવાથી થતો અર્થભેદ :

મિત્રો, ઘણી વાર ઉતાવળને કારણે લખતી વખતે શબ્દો વચ્ચે કાં તો બિનજરૂરી જગ્યા છૂટી જાય છે અથવા જગ્યા છોડવી જોઈએ, ત્યાં જગ્યા ન છોડી હોય તેવું બને. આવું થાય ત્યારે પણ જોડણીભેદ અને તેથી અર્થભેદ થઈ શકે છે. નીચે કેટલાંક ઉદાહરણ આપ્યાં છે. તે વાંચો. સાથોસાથ તમારી નોટબુકમાં પણ તમે જુઓ કે તમે ક્યાંક આવી ભૂલો તો નથી કરતાં ને !

આજ આ જ આરસ આ રસ તેજ તે જ ફરિયાદ ફરી યાદ હાજી હા જી

તમે અન્ય શબ્દોની જોડણી તો ધ્યાનમાં રાખો જ છો ને ? ચાલો, એક સ્વાધ્યાય કરીએ.

નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચી જોડણી ધરાવતો વિકલ્પ પસંદ કરો.

1. (ક) સૂરાવલિ (ખ) સુરાવલી (ગ) સુરાવલિ (ઘ) સૂરાવલી
2. (ક) વિષાદ (ખ) વિશાદ (ગ) વીષાદ (ઘ) વીશાદ
3. (ક) વ્યથીત (ખ) વ્યથિત (ગ) વ્યતિથ (ઘ) વથિત
4. (ક) દીશાશૂન્ય (ખ) દીશાશૂન્ય (ગ) દિશાશૂન્ય (ઘ) દિશાશૂન્ય
5. (ક) અપરિચીત (ખ) અપરિચિત (ગ) અપરીચીત (ઘ) અપરીચિત
6. (ક) ઉર્મિલ (ખ) ઉર્મિલિ (ગ) ઉર્મિલ (ઘ) ઉર્મિલ

સાચી જોડણી શોધવાની છે. એટલે એકેએક અક્ષર ધ્યાનથી વાંચજો. શોધી ? ચાલો, અહીં આપેલા જવાબ સાથે તમારા જવાબનો તાળો મેળવો.

1. (ગ) સૂરાવલિ 2. (ક) વિષાદ 3. (ખ) વ્યથિત 4. (ઘ) દિશાશૂન્ય 5. (ખ) અપરિચિત 6. (ઘ) ઉર્મિલ

આ ઉપરાંત ઝડપથી લખવા જતાં અક્ષરની હેરફેર ન થઈ જાય, તેનું પણ ધ્યાન રાખજો. નહીંતર -

ઈનામ - ઈમાન અજબ - અબજ જેવું થઈ જશે.

ખાસ ધ્યાન રાખજો કે જોડણી ગોખવાની બાબત નથી. વાચન વધારો. આંખને જોડણીની ટેવ પાડો. સાચી જોડણીને તમારી આંખ જ ઓળખી જશે.

કરસનદાસ માણેક

(જન્મ : તા. 28-11-1901; અવસાન : 18-01-1978)

કરસનદાસ નરસિંહભાઈ માણેકનો જન્મ કરાંચીમાં થયો હતો. તેઓ જામનગર જિલ્લાના હડિયાણાના વતની હતા. ‘આલબેલ’, ‘મહોબતને માંડવે’, ‘વૈશંપાયનની વાણી’, ‘મધ્યાહ્ન’ વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘હરિનાં લોચનિયાં’ અને ‘લાક્ષાગૃહ’ નામની બે તેમની જાણીતી રચનાઓ પણ છે. ‘વૈશંપાયન’ ઉપનામથી તેમણે હળવી કટાક્ષમય શૈલીમાં કાવ્યો લખ્યાં છે.

આ પ્રાર્થનાકાવ્ય સુંદર અને ભાવવાહી છે. પોતાનું જીવન અંજલિરૂપ બને, અન્યને ઉપયોગી થાય તેવી માગણી કવિએ અહીં વ્યક્ત કરી છે. ભૂખ્યા માટે ભોજન બનવું, તરસ્યા માટે જળ બનવું, દીનદુખિયાનાં આંસુ લૂછતાં થાકવું નહિ એ દ્વારા કવિએ બીજા માટે જીવવું એ જ સાર્થક જીવન છે તે સચોટ રીતે વર્ણવ્યું છે. સત્ય (સાયને) માર્ગે ચાલનારના માર્ગ પર પુષ્પ બની પથરાવું, જીવનનૈયા હાલકડોલક થાય ત્યારે પણ શ્રદ્ધાનો દીવો બળતો રાખવો એમાં નિઃસ્વાર્થ અને શ્રદ્ધાવાન જીવનની ઝાંખી થાય છે. અન્ય માટે જીવન સમર્પણ કરવાની દિવ્ય ભાવના ‘જીવન અંજલિ થાજો’ એ ધ્રુવપંક્તિ દ્વારા ખૂબ સરસ રીતે હૃદયમાં કોતરાઈ જાય છે.

જીવન અંજલિ થાજો,

મારું જીવન અંજલિ થાજો !

ભૂખ્યાં કાજે ભોજન બનજો, તરસ્યાંનું જળ થાજો;

દીન-દુઃખિયાનાં આંસુ લો’તાં અંતર કદી ન ધરાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !

સત્ની કાંટાળી કેડી પર પુષ્પ બની પથરાજો;

ઝેર જગતનાં જીરવી જીરવી અમૃત ઉરનાં પાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !

વણથાક્યા ચરણો મારા નિત તારી સમીપે ધાજો;

હૈયાના પ્રત્યેક સ્પન્દને તારું નામ રટાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !

વમળોની વચ્ચે નૈયા મુજ હાલકડોલક થાજો;

શ્રદ્ધા કેરો દીપક મારો નવ કદીયે ઓલવાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

અંજલિ ખોબામાં સમાય તેટલું પાણી કે ફૂલ લઈ અર્પવાની ક્રિયા; અમૃત પીયૂષ, અમી; કાજે માટે, વાસ્તે; દીન ગરીબ, રંક, નિર્ધન; અંતર હૃદય, ઉર, હૈયું સત સાચાપણું, સત્ય; જીરવવું સહન કરવું, ખમવું સમીપ નજીક, પાસે; શ્રદ્ધા આસ્થા, વિશ્વાસ; પ્રત્યેક દરેક, હરેક; નૈયા નાવ; ઉર હૃદય ધાજો દોડજો; સ્પન્દન આછી ધ્રુજારી થડકો

તળપદા શબ્દો

લો'તાં લૂછતાં; નિત નિત્ય, હંમેશાં, કાયમ; મુજ મારું 'હું' ના અર્થમાં વિભક્તિના પ્રત્યય સાથે પણ વપરાય છે. મુજને, મુજથી, મુજમાં; કેરો નો, (છટ્ટી વિભક્તિ પ્રત્યય); નવ નહીં, ન, ના

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

પાણીમાં ઉત્પન થતાં વલયો - વમળ; હૃદયના ધબકારા થવા તે - સ્પંદન

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) કવિ પોતાના જીવનને કેવું બનાવવા માંગે છે ?

(a) સુધડ (b) આકર્ષક (c) સ્વચ્છ (d) પરોપકારી

(2) કવિ ક્યો દીપક કદી ન ઓલવાય એમ ઈચ્છે છે ?

(a) અંધશ્રદ્ધાનો (b) અશ્રદ્ધાનો (c) શ્રદ્ધાનો (d) નિરાશાનો

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) કવિ ભૂખ્યા અને તરસ્યા માટે શું બનવાનું ઈચ્છે છે ?

(2) કવિ દરેક સ્પંદને શું ઈચ્છે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) કવિ ક્યાં ચાલવાનું કહે છે ? શા માટે ?

(2) કવિ પોતાનાં ચરણોને વણથાક્યા કેમ કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

(1) 'જીવન અંજલિ થાજો' – શીર્ષકની યથાર્થતા સિદ્ધ કરો.

(2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“વમળોની વચ્ચે નૈયા મુજ હાલકડોલક થાજો,
શ્રદ્ધા કેરો દીપક મારો નવ કદીયે ઓલવાજો ”

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આવાં અન્ય પ્રાર્થનાકાવ્યો મેળવી સમૂહગાન કરો.
- દીન-દુઃખિયાં અને વૃદ્ધોને કેવી રીતે સહાયરૂપ બનાય તેની વર્ગમાં ચર્ચા કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- સાહિત્યમાં ગદ્ય અને પદ્યની શૈલી અલગ હોય છે. વળી, જુદા-જુદા સાહિત્યકારોની શૈલી પણ અલગ હોય છે. છતાં તમે એક બાબત નોંધી શકશો કે ગદ્યવર્ણનમાં જે કેટલાક શબ્દો વપરાય છે તે પદ્યમાં ઓછા વપરાય છે અને પદ્યલેખનમાં જે કેટલાક શબ્દો વપરાય છે તે ગદ્યલેખનમાં ઓછા વપરાય છે. આ કાવ્યના કેટલાક શબ્દોને ધ્યાનમાં લેતાં આ વાત સમજાશે... જુઓ અહીં અંજલિ, કાજે, જળ, પુષ્પ, ઉર સ્પન્દન, મુજ, શ્રદ્ધા કેરો, નવ જેવા શબ્દો વપરાયા છે. આ શબ્દોને સ્થાને માટે, પાણી, ફૂલ, હૃદય, કંપ, મારી, શ્રદ્ધાનો, ના આ શબ્દો મૂકીને કાવ્ય ફરી વાંચી જુઓ અને કાવ્યની અસરમાં શો ફેર પડે છે તે સમજો.

- ‘સતની કાંટાળી કેડી પર પુષ્પ બની પથરાજો’

અહીં, સત્યનો માર્ગ કઠણ હોય એમ બતાવવા કવિએ એક જ વિશેષણ ‘કાંટાળી’ મૂકીને ધાર્યું નિશાન સાધી લીધું છે. વળી, મુશ્કેલીમાંથી સફળતાપૂર્વક માર્ગ કાઢવાની વાત પણ એક જ શબ્દ ‘પુષ્પ બની’થી રજૂ થઈ છે તે ધ્યાનમાં લો.

- કવિએ પોતાનો દૃઢ સંકલ્પ ક્રિયાપદના આજ્ઞારૂપોથી રજૂ કર્યો છે. અહીં કવિ પોતાને જ આજ્ઞા કરે છે. જુઓ અહીં થાજો, ધરાજો, પથરાજો, પાજો, રટાજો, જેવાં રૂપ વપરાયાં છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- મનુષ્ય જીવન અણમોલ છે. પોતાના માટે તો સૌ જીવે છે. પણ બીજાના માટે કંઈક કરવાની ભાવના હોવી એ શ્રેષ્ઠ જીવન ગણાવી શકાય.
- પરોપકાર, પરમાર્થ, અન્યને મદદરૂપ થવું જેવા ગુણો જીવનને સાર્થક બનાવે છે તે બાબત આ કાવ્યને આધારે વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી.
- ઈશ્વરે આપેલી શક્તિનો, ક્ષમતાનો, આવડતનો ઉપયોગ જો અન્ય માટે કરી શકાય તો જીવનમાત્ર જીવન રહેવાને બદલે અંજલિ સમાન બની શકે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.
- ઘણા સંતો અને મહાત્માઓ કહી ગયા છે કે “માણસ કેટલું જીવ્યો તે મહત્ત્વનું નથી; પરંતુ કેવું જીવ્યો તે મહત્ત્વનું છે” એ હિસાબે આપણું જીવન બીજાને કેવી રીતે વધારે સારી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેની સમજ વાર્તાઓ કે બોધકથાઓ દ્વારા આપવી.

અમૂલ ડેરીના સ્થાપક ત્રિભુવનદાસ પટેલ સ્વપ્નદષ્ટા હતા તો આણંદને અને સમગ્ર ગુજરાતને અમૂલ બ્રાન્ડ સ્વરૂપે વિશ્વના નકશા ઉપર પ્રસ્થાપિત કરનાર સ્વપ્નશિલ્પી હતા ડૉ વર્ગીસ કુરિયન. શ્વેતક્રાંતિના આ બે પ્રણેતાઓએ ચારદાયકા સુધી સાથે કામ કરી દૂધ અને તેની બનાવટોના ક્ષેત્રમાં સહકારી અને ભાગીદારીની રચનાથી માત્ર ગુજરાતના જ નહિ; પરંતુ સમગ્ર ભારતના કરોડો ખેડૂતોને પગભર કર્યા. ખાસ કરીને મહિલાઓને સંગઠિત કરીને તેમણે અમૂલના પાયા દૃઢ કર્યા. દૂધ ઉત્પાદન અને વેચાણના સહકારી માળખાનું નિર્માણ ત્રિભુવનદાસ પટેલે કર્યું તો ડૉ. કુરિયને તેને કાર્યાન્વિત કરીને દેશ સમક્ષ એક ઉદાહરણ રજૂ કર્યું.

ત્રિભુવનદાસ અને ડૉ. કુરિયનની પ્રતિભાના અનેક અંશો જેવા કે કાર્યદક્ષતા, સંગઠનક્ષમતા, સેવાપરાયણતા, સંવેદનશીલતા-માર્મિક પ્રસંગો દ્વારા ઉપસી આવે છે. આ ચરિત્ર સૌ કોઈ માટે પ્રેરણારૂપ છે.

(1) ત્રિભુવનદાસ પટેલ

“દર શનિવારે સવારની શાળા હોય. સૌ ભાઈબંધો તળાવ પાસેના હનુમાનજીના મંદિરે ભેગા થઈએ. કિશોરાવસ્થામાં સહજ મોજમજા કરવી અને આનંદ-મસ્તીમાં દિવસો પસાર કરવાનો ધ્યેય હોય. ભેગા મળી ક્યારેક રેવડી ખાતા કે ચવાણું ઝાપટતા, પરંતુ એક વખત નક્કી કર્યું કે બધા મિત્રોએ વારાફરતી ઓછામાં ઓછું એક વાર તો કોઈ એક વિષય પર કશુંક લખવું અને બધાની વચ્ચે વાંચવું. એ પ્રમાણે મારો વારો આવ્યો. શું કરવું તે અંગે મનમાં મૂંઝવણ ચાલતી હતી. મારા કાકાના દીકરા પાસેથી તે અરસામાં એક ચોપડી લાવેલો. તેમાં સહકાર વિષય પર કંઈક લખાણ હતું, તે વાંચવામાં આવ્યું. તેના આધારે ‘સહકાર’ વિશે એક નિબંધ લખીને તૈયાર કર્યો અને સૌ મિત્રોની હાજરીમાં મેં વાંચેલો. બધા મિત્રોને એ વિચાર ખૂબ ગમેલો.”

ઉપર્યુક્ત પ્રસંગ સમર્પિત સેવામૂર્તિ અને ‘ખેડા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી લિમિટેડ’ના સ્થાપક પિતા એવા ત્રિભુવનદાસ પટેલના સ્વમુખે રજૂ થયેલ છે. વિશ્વભરમાં આજે જેનું નામ પ્રચલિત બન્યું છે અને ‘અમૂલ મોડેલ’ તરીકે સમગ્ર ભારતમાં જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે તે અમૂલ ડેરીના સ્વપ્નદષ્ટા ત્રિભુવનદાસ પટેલનો જન્મ આણંદમાં તા 22-10-1903માં પિતા કીશીભાઈ પટેલને ત્યાં થયો હતો. ખેડૂતોના ઉદ્ધારક અને અમૂલ ડેરીના પાયાના પથ્થર તરીકે સમગ્ર ગુજરાત અને સહકારી મંડળીઓ તેમનાં ઋણી રહેશે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ તે ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈના વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ આઝાદીની ચળવળમાં જોડાયા. પરિણામે ઈ.સ. 1930માં મીઠાના સત્યાગ્રહ નિમિત્તે અને ઈ.સ. 1940-41માં સત્યાગ્રહ માટે તેમને જેલવાસ પણ ભોગવવો પડ્યો હતો. વલ્લભભાઈ પટેલના માર્ગદર્શન હેઠળ ઈ.સ. 1940માં ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતો સાથે મળીને સહકારી મંડળીની સ્થાપના કરી. તે સમયે ખેડૂતો પાસેથી ખૂબ ઓછા ભાવે દૂધ ખરીદીને મુંબઈમાં ઊંચા દામે દૂધ વેચતી ‘પોલસન’ કંપનીથી ખેડૂતો ત્રાસેલા હતા. બધાએ ભેગા મળી ‘ખેડા જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી લિમિટેડ’ની શરૂઆત કરી. ઈ.સ. 1950થી ડૉ. વર્ગીસ કુરિયનનો સાથ મળતાં બંનેની જુગલબંધી જામી અને અમૂલ ડેરીનો વિકાસ હરણફાળે વિસ્તર્યો.

સહકારી મંડળીની સ્થાપના અંગેના વિચારબીજનું વાવેતર કરનાર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા; તેના સ્વપ્નદષ્ટા હતા ત્રિભુવનદાસ પટેલ અને તે સ્વપ્નના શિલ્પી હતા ડૉ વર્ગીસ કુરિયન. લગભગ ચાર દાયકાઓ સુધી બંનેએ ખભેખભો મિલાવી ‘અમૂલ બ્રાન્ડ’ને સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધિ અપાવી. ત્રિભુવનદાસ 3 જૂન 1994માં 91 વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા ત્યાં સુધી વિવિધ સહકારી ક્ષેત્રોમાં એકાધિક હોદ્દાઓ ઉપર કાર્યરત રહ્યા.

ત્રિભુવનદાસને ‘કોમ્યુનિટી લીડરશીપ’ માટે ફિલિપાઈન્સનો રેમન મેગ્સેસે એવોર્ડ આપવામાં આવ્યો. ઈ.સ. 1964માં ભારત સરકાર તરફથી પદ્મભૂષણ એવોર્ડ આપવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત નાના-મોટા અનેક એવોર્ડ, માન-સન્માન અને હોદ્દાઓ તેમને તેમની સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ માટે મળ્યા હતા.

ઈ.સ. 1971માં અમૂલ ડેરીના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે પ્રચંડ લોકાદર સાંપડ્યો. દરેક સભ્યએ પોતાની ઈચ્છાથી એક એક રૂપિયો એકત્ર કરી છ લાખ એંસી હજાર રૂપિયાની થેલી ભેટ ધરી. જનકલ્યાણ પ્રવૃત્તિમાં હંમેશાં રસ-રુચિ ધરાવતા ત્રિભુવનદાસે અને તેમનાં ધર્મપત્ની મણિબહેને ગ્રામજનો માટે શક્ય એટલું સેવાકાર્ય કરવાની પ્રબળ ભાવનાને

ચરિતાર્થ કરવા સંકલ્પ કર્યો. ઢળતી વયે ચિરંજીવ યશ અપાવે તેવી એક કાર્યયોજનાનો પોતાને મળેલી ભેટની મોટી રકમથી શુભારંભ કર્યો. જે ‘ત્રિભુવન ફાઉન્ડેશન’ના નામે આજે પણ સ્ત્રીઓ અને બાળકોના સ્વાસ્થ્યની તેમજ પશુચિકિત્સાની સેવાનો લાભ ઇસોથી પણ વધુ ગામને મળી રહ્યો છે.

શ્વેતકાંતિના પ્રણેતા અને સહકારી મંડળીના સ્વપ્નદષ્ટા તરીકે આજે પણ ત્રિભુવનદાસ પટેલ પોતાનાં સેવાકીય કાર્યો થકી ગુજરાતના ખેડૂતોના હૃદયમાં આદરણીય સ્થાન ધરાવે છે. ‘વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર’ની ઉક્તિને તેમણે પોતાની જીવનશૈલી તેમજ કાર્યપ્રણાલીથી સાર્થક કરી બતાવી છે.

(2) ડૉ. વર્ગીસ કુરિયન

ઈજનેરીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી ઈ.સ. 1944માં ‘ટાટા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની (ટીસ્કો)’માં એપ્રેન્ટિસ તરીકે એક યુવાનની પસંદગી થઈ. તે યુવાનના મામા જહોન મથાઈ ટાટા ઈન્ડસ્ટ્રીઝના ડાઈરેક્ટર હોવાથી તે એક-બે વખત જમશેદપુર આવ્યા ત્યારે આ યુવાનને મળ્યા. યુવાન ઈજનેરને તે ન ગમ્યું. બધાંએ ખૂબ ના પાડી છતાં તેમણે સામેથી નોકરી છોડી દીધી. કારણ આપતાં તેમણે કહ્યું, “હવે હું અહીં કુરિયન નથી રહ્યો; હું માત્ર ઉપરી અમલદારનો ભાણેજ જ રહ્યો છું, જે મને મંજૂર નથી.” આવો અડગ આત્મવિશ્વાસ અને ખુદારી ધરાવનાર હતા વર્ગીસ કુરિયન.

ગુજરાત રાજ્યમાં આવેલા આણંદનગરને ‘અમૂલ ડેરી’ દ્વારા ‘મિલ્ક સિટી’ની ઓળખ અપાવનાર વર્ગીસનો જન્મ સિરિયન ખ્રિસ્તી પરિવારમાં તા. 26-10-1921ના રોજ કેરાલાના કેલિકટ ગામે થયો હતો. તેમના પિતા પુથેનપરક્કલ કુરિયન સિવિલ સર્જન હતા. વર્ગીસનાં માતાને શિક્ષણ અને સંગીતમાં વિશેષ રસ હતો. તેઓ પિયાનો પરથી અદ્ભુત સંગીતના સૂરો વહાવી શકતાં. ચાર ભાઈ-બહેનોમાં વર્ગીસ ત્રીજું સંતાન હતા. તેમનું શાલેયશિક્ષણ ગામમાં પૂર્ણ કરી મદ્રાસ (હવે ચેન્નઈ)ની લોયોલા કોલેજમાંથી ભૌતિકશાસ્ત્ર વિષયમાં તેમણે બી.એસસીની. પદવી પ્રાપ્ત કરી ત્યારબાદ ગ્વીન્ડી કોલેજ ઓફ એન્જિનિયરિંગ, મદ્રાસમાંથી ઈજનેરની પદવી પ્રાપ્ત કરી. કોલેજમાં પ્રવેશ સમયે માત્ર ચૌદ વર્ષની ઉંમર હતી., વર્ગના સૌથી નાની વયના વિદ્યાર્થી હોવાથી તેમને ભાગે હંમેશાં એકલા જ બધો સંઘર્ષ કરવાનો આવ્યો, પરિણામે જિંદગીના પ્રથમ સોપાનથી જ વર્ગીસ સ્વાવલંબનના આગ્રહી બન્યા.

વર્ગીસને ધાતુશાસ્ત્ર અને ન્યૂક્લિયર ફિઝિક્સમાં અનુસ્નાતક થવાની ઈચ્છા હતી. તેથી બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા ચાલતી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી અમેરિકા અભ્યાસ માટે જવાનું ફોર્મ ભર્યું, જેમાં તેમની ‘ડેરી એન્જિનિયરિંગ’ના વિષયમાં પસંદગી થઈ. તે માટેની પૂર્વશરત સ્વરૂપે તેમણે ‘ઈમ્પિરિયલ ડેરી રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ’ નામની સંસ્થામાં બેંગ્લોર આઠ માસની તાલીમ લેવા જવું પડ્યું. ત્યાં તેમને પ્રથમ વખત ડેરી પ્રવૃત્તિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સમજવાનો મોકો મળ્યો. ઈ.સ. 1946માં ‘મિશિગન સ્ટેટ યુનિવર્સિટી’, અમેરિકામાં અભ્યાસ માટે ગયા ત્યારે સ્કોલરશિપ આપનાર સરકારના સંતોષ ખાતર ડેરી એન્જિનિયરિંગના કેટલાક અભ્યાસક્રમો તેમણે પૂર્ણ કર્યા; પરંતુ અનુસ્નાતકની પદવી તો તેમણે ધાતુશાસ્ત્ર અને ન્યૂક્લિયર ફિઝિક્સના વિષયોમાં ડિસ્ટ્રિક્શન સાથે પાસ કરી. ઈ.સ. 1948માં ભારત પરત આવ્યા.

તા. 13-5-1949ને શુક્રવારે ભારત સરકારના આદેશથી કુરિયને આણંદમાં પ્રથમવાર પગ મૂક્યો. મકાન ભાડે ન મળતાં ડેરીની બાજુમાં આવેલું જૂનું ગેરેજ ભાડે રાખી ત્યાં રહેવાનું શરૂ કર્યું. સરકાર દ્વારા મળેલી અને ઓછી પસંદ એવી આ નોકરીમાં આઠ માસ થયા હોવા છતાં ખાસ ઉત્સાહ નહોતો. વર્ગીસને એક દિવસ વિચાર આવ્યો, ‘હું અહીં કંઈ કરતો નથી. મારે કંઈક કરવું તો જોઈએ જ.’ આવો વિચાર જેનામાં દેશ માટે પ્રીતિ હોય તેને જ આવે. આવું આત્મદર્શન કરી શકે તે જ સિદ્ધિનાં સોપાનો સર કરી શકે.

કુરિયનના આણંદમાં આગમન પહેલાં ‘ખેડા ડિસ્ટ્રિક્ટ મિલ્ક પ્રોડ્યુસર્સ યુનિયન લિમિટેડ’ નામની સંસ્થા સહકારી ક્ષેત્રે પાપા પગલી પાડી રહી હતી. જેમના નેતૃત્વમાં આ સંસ્થા કાર્યરત હતી તેવા ત્રિભુવનદાસ પટેલ સાથે કુરિયનની મુલાકાત થઈ. પરિચય ગાઢ બનતાં વર્ગીસ તેમની નિઃસ્વાર્થ સેવા, પરોપકારની ભાવના અને મનની મક્કમતાથી પ્રભાવિત થયા. મનોમન ત્રિભુવનદાસને પોતાના ગુરુ અને માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા. તેમની સાથે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. ખેડૂતોએ પોતાનાં ઢોરના દૂધવેચાણમાં અન્ય વેપારીઓ કે દલાલો પર નિર્ભર ન રહેતાં સહકારી પદ્ધતિ અપનાવી કુરિયનના સહકારથી આ પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો.

આણંદ અમૂલ ડેરીની પ્રગતિ જોઈને સરકારના સહકારથી કુરિયને આણંદ મોડેલ મુજબ માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ

ભારતનાં ઘણાં બધા રાજ્યોમાં દૂધ એકત્રીકરણની યોજના ‘ઓપરેશન ફ્લડ’ સ્વરૂપે શરૂ કરી. ‘ઓપરેશન ફ્લડ’ના શિલ્પી તરીકે વર્ગીસ કુરિયને ડેરી ક્ષેત્રે ભારતને સૌથી વધુ દૂધ ઉત્પાદન કરતા દેશ તરીકે વિશ્વમાં પ્રસ્થાપિત કર્યો. પશ્ચિમના દેશોમાં પશુપાલન ક્ષેત્રે ગાયોની સંખ્યા વધુ હોવાથી ગાયના દૂધમાંથી જ ગુણવત્તાયુક્ત દૂધનો પાવડર બની શકે તેવી માન્યતા હતી. ભારતમાં ભેંસોની સંખ્યા સવિશેષ હોવાથી કુરિયને ભેંસના દૂધમાંથી પણ ગુણવત્તાયુક્ત દૂધનો પાવડર બની શકે તેવા સંકલ્પથી પાવડર બનાવવાનું એકમ શરૂ કર્યું અને તેમાં ખૂબ ઓછા સમયમાં સફળતા પણ મેળવી.

વર્ગીસે ભારતના ખેડૂતોનું સશક્તિકરણ અને સંગઠન ડેરી ઉદ્યોગની સહકારી મંડળી મારફતે કર્યું. ભારતની દૂધ સહકારી ચળવળના તેઓ સ્થાપક અને સંચાલક બન્યા. આણંદમાં ‘ખેડા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક મંડળી’ જે હવે અમૂલના નામે વિશ્વવિખ્યાત છે તેની રચના કરી વેગવંતી બનાવી. ‘આણંદ મોડેલ’ની સહકારી મંડળી એટલી સફળ નીવડી કે ભારત સરકારની વિનંતી માન્ય રાખીને કુરિયને ત્રિભુવનદાસ પટેલ અને અન્ય સંનિષ્ઠ વ્યક્તિઓના સહકારથી ‘નેશનલ ડેરી ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ’ (એન.ડી.ડી.બી.)ની સ્થાપના કરી. તેના માધ્યમથી ભારતભરમાં આણંદની પ્રતિકૃતિ જેવી દૂધ સહકારી મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં આવી. આ બધી મંડળીઓનાં ઉત્પાદનોના માર્કેટિંગ માટે કુરિયને ‘ગુજરાત કો-ઓપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

એન.ડી.ડી.બી. સંસ્થાના સ્થાપક અને ચેરમેન તરીકે 33 વર્ષ સુધી સેવાઓ આપનાર કુરિયને નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી એક પણ રૂપિયો પગારપેટે લીધો ન હતો. ગુજરાત સહકારી દૂધ માર્કેટિંગ ફેડરેશનના ચેરમેન પદે વધુમાં વધુ માસિક પાંચ હજાર રૂપિયા પગાર લેતા, પરંતુ 60 વર્ષના થયા પછી ચોવીસ વર્ષ સુધી તેમણે પગાર લીધા વિના માનદ્ સેવા આપી. ‘ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ રૂરલ માર્કેટિંગ’ (ઈરમા)ના ચેરમેન તરીકે પણ વર્ષો સુધી સેવાઓ આપી. આશરે સત્તાવન વર્ષથીય વધુ સમય સુધી વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં સક્રિય રહ્યા. ભારત સરકારે અલાહાબાદ વિશ્વવિદ્યાલયના ચાન્સેલર તરીકે પણ તેમની નિમણૂક કરી હતી.

કુરિયન અને અમૂલ સાથે જોડાયેલા ઘણા પ્રસંગો તેમની આત્મકથા ‘મારું સ્વપ્ન’માં નોંધાયા છે. તેમાંનો એક પ્રસંગ અનુકરણીય છે. કુરિયન ગમે ત્યારે ડેરીના વિભાગોમાં ચક્કર લગાવે અને બધું બરાબર છે કે નહિ તે તપાસે. એક વખત તેમણે વર્ષોથી કામ કરતા એક કર્મચારીને દૂધનું કેન ખોલી તેના પરથી મલાઈ ચાટતો જોયો. કર્મચારી પણ અચાનક આવેલા કુરિયનને જોયા. તેના મોં પર મલાઈ ચોંટેલી હતી. પોતે દૂધ પીતો ન હતો તેવો ખોટો બચાવ તેણે કર્યો. કુરિયન કશું કહ્યા વિના પાછા ફરી ગયા. કર્મચારીને થયું કે હવે નોકરી જશે જ. કુરિયને બીજે દિવસે મેનેજરને બોલાવી સૂચના આપી કે ‘દરેક કર્મચારીને અડધો લિટર દૂધ પીવા આપવું. આખો દિવસ આ લોકો દૂધના વિશાળ જથ્થા સાથે કામ કરતા હોય અને ભૂખ્યા પણ થતા હોય. એમને એ દૂધમાંથી ભાગ ન મળે તે ન્યાય નથી.’ પોતાના કર્મચારીની આટલી કાળજી રાખનાર ઉપરી અધિકારી હોય પછી દરેક વ્યક્તિ વિશ્વાસ અને ઇમાનદારીથી કામ કરવા પ્રેરાય જ ને !

બીજો પ્રસંગ છે — આર્ટ ફિલ્મોના સર્જક શ્યામ બેનેગલે દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીના વિચાર અને કાર્યોના પ્રચાર-પ્રસાર માટે એક ફિચર ફિલ્મ બનાવવાનું સૂચન કર્યું. કુરિયનને આ વિચાર ગમ્યો; પરંતુ ખર્ચ માટે દસેક લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. તેમણે દૂધ ઉત્પાદક મંડળીના સૌ સભ્યોને ગામે ગામથી ‘ટોકન’ સ્વરૂપે માત્ર એક રૂપિયો આપવા જણાવ્યું. જરૂરિયાત પૂરી થઈ અને ‘મંથન’ નામની ફિલ્મ તૈયાર થઈ. તેને સારો પ્રતિસાદ મળ્યો. તે ફિલ્મને કેટલાંક પારિતોષિકો પણ મળ્યાં. ડૉ. કુરિયનને તેમનાં કાર્યો માટે એકાધિક પારિતોષિકો એનાયત થયાં છે. ભારત સરકાર દ્વારા પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ, પદ્મવિભૂષણ; રોમન મેગ્સેસે એવોર્ડ; કૃષિરત્ન; વર્લ્ડ ફૂડ પ્રાઈઝ; મિશિગન સ્ટેટ યુનિવર્સિટી, અમેરિકા દ્વારા નામાંકિત ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી એવોર્ડ; ‘વર્લ્ડ ડેરી એક્ષ્પો દ્વારા ઇન્ટરનેશનલ પર્સન ઓફ ધ યર’ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. ડૉ. કુરિયનના જન્મદિન 26 નવેમ્બરે રાષ્ટ્રીય દૂધ દિવસ (નેશનલ મિલ્ક ડે) તરીકે ઊજવાય છે. ભારત અને વિશ્વભરમાંથી કુરિયનને પંદર જેટલી માનદ્ પદવીઓ એનાયત કરવામાં આવી છે. કુરિયનને કેન્દ્રમાં રાખીને એકાવનથી પણ વધુ પુસ્તકો લખાયાં છે. તેમના 94મા જન્મદિવસે ગુગલે પોતાના ‘હોમપેજ’ને ગુગલને બદલે ‘ડુડલ’ નામથી સ્થાન આપ્યું હતું.

તા. 9-9-2012 રોજ ડૉ. વર્ગીસ કુરિયનનું 91 વર્ષની વયે નડિયાદમાં અવસાન થયું; પરંતુ તેમણે અમૂલ ડેરીના નામે વાવેલું બીજ આજે વટવૃક્ષ બનીને અનેક ખેડૂતો, શ્રમજીવીઓ, પશુપાલકો અને વેપારીઓને આજીવિકા સ્વરૂપે છાંયડો આપી રહ્યું છે. વર્ષ 2015-16ના અમૂલ ડેરીના નાણાંકીય ટર્નઓવરના આંકડા, દૂધની રોજની આવક, અમૂલની સાથે જોડાયેલા સભ્યોની સંખ્યા અને અમૂલનાં ઉત્પાદનો અને તેના વેચાણના આંકડા ઝડપથી વધી રહેલા જોવા મળે છે. સમગ્ર ભારત ઉપરાંત વિશ્વના પચાસથી પણ વધુ દેશોમાં વેચાણકેન્દ્રો છે. ડૉ. કુરિયન તેમનાં કાર્યો દ્વારા અમૂલ આણંદ, ગુજરાત અને ભારતને

શ્વેતકાંતિના માધ્યમથી વિશ્વભરમાં ઉન્નત અને ગૌરવવંતું સ્થાન અપાવ્યું છે. દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી, માખણ, દૂધનો પાવડર, ચીઝ, ચોકલેટ, તેલ, શ્રીખંડ, મીઠાઈઓ અને અન્ય ખાદ્યપદાર્થો ‘અમૂલ બ્રાન્ડ’થી સમગ્ર વિશ્વમાં સ્વીકાર્ય બન્યા છે. તે માટે ડૉ. કુરિયનને જેટલો યશ આપીએ તેટલો ઓછો છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, જવાહરલાલ નહેરુ, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી, મોરારજીભાઈ દેસાઈ, મણિબહેન પટેલ, ઈન્દિરા ગાંધી, એમ. એચ. પટેલ, ત્રિભુવનદાસ પટેલ જેવા અનેક અગ્રણીઓ, રાજકારણીઓ અને દેશ-વિદેશના મહાનુભવો સાથે તેમણે કુનેહપૂર્વક સંસ્થાનાં વિકાસલક્ષી કાર્યોમાં સહકાર મેળવ્યો.

‘મારું સ્વપ્ન’ આત્મકથામાં યુવાનો માટે તેમણે સંદેશો આપ્યો છે કે તમારી પાસે જે ઉત્તમ વિચાર, જ્ઞાન, કૌશલ્ય, યોજના, દૂરદર્શિતા તેમજ આંતરદષ્ટિ હોય તેને ગમે તેવા અવરોધો આવે તો પણ તમારી સર્વોત્કૃષ્ટ સેવાઓ તમારા રાષ્ટ્રને આપો. તમે બહેતર વિશ્વનું સર્જન કરી શકશો અને તમારું સ્વપ્ન સાકાર કરી શકશો. વિદ્વાન, કર્મઠ, નિષ્ઠાવાન અને આત્મસૂઝ ધરાવતા ડૉ. કુરિયન ‘ઓપરેશન ફ્લડ’ દ્વારા શ્વેતકાંતિના સર્જક તરીકે સૌ કોઈ માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહેશે.

આલેખન : રમેશચંદ્ર ડી. પંડ્યા

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

ઝાપટવું કપડાની ઝાપટથી સાફ કરવું; (અહીં) ખૂબ ખાવું; ઉપર્યુક્ત ઉપર મુજબ, ઉપર દર્શાવેલ; પ્રચલિત ચાલતું આવેલું, ચાલુ; અમૂલ જેનું મૂલ્ય ન થઈ શકે તેવું; (અહીં) દૂધની ડેરીનું નામ; સ્વપ્નદૃષ્ટા સ્વપ્ન જોનાર, ભવિષ્યની કલ્પના કરનાર; સમગ્ર સઘળું, તમામ; ઉદ્ધારક સારી સ્થિતિ કરનાર, ઉદ્ધાર કરનાર, મુક્તિ અપાવનાર; ઋણી દેવાદાર; (અહીં) આભાર સ્વીકારનાર; પ્રભાવિત પ્રભાવની અસરમાં આવેલું; સત્યાગ્રહ સત્યપાલનનો આગ્રહ, તે દ્વારા લડાતું અહિંસક યુદ્ધ, તે અર્થે કરેલો સવિનય કાનૂનભંગ; જુગલબંધી તાલમેલથી સાથે કાર્ય કરવું, એકબીજાને (સંગીતમાં) સહકાર આપવો; એકાધિક એકથી વધારે; પારિતોષિક ઇનામ, પુરસ્કાર; હોદ્દો સ્થાન; દલાલ વેપાર ધંધા વગેરેમાં રકમ લઈને કામ કરનાર વ્યક્તિ; લોકાદર લોકો તરફથી મળેલો આદર, માન; ચરિતાર્થ કૃતાર્થ, સફળ; સંગઠન સાથે મળીને કામ કરતો માનવસમૂહ; ચિરંજીવ લાંબી આવરદાવાળું; પ્રતિકૃતિ નકલ; પ્રતિસાદ વ્યક્ત થયેલો પ્રતિભાવ; શ્વેતકાંતિ સફેદ કાંતિ, (અહીં) દૂધની કાંતિ; ઉક્તિ કથન; અડગ દૃઢ, ડગે નહિ એવું; કાર્યપ્રણાલી કામ કરવાની રીત; તાલીમ કેળવણી; સ્વાવલંબી માત્ર પોતાના ઉપર જ આધાર રાખનારું, સ્વાશ્રયી; ખુદારી ખુમારી; શિષ્યવૃત્તિ વિદ્યાર્થી ભણે એ માટે એને આપવામાં આવતી આર્થિક મદદ; માનદ્વેસ વેતન લીધા વિના કામ કરવું.

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સ્વાર્થ × પરમાર્થ; અશક્ય × શક્ય; સ્વાવલંબી × પરાવલંબી; સક્રિય × નિષ્ક્રિય; આવક × જાવક; સહકાર × અસહકાર; ન્યાય × અન્યાય; ઉદ્ધારક × સંહારક; પ્રસિદ્ધિ × બદનામી; સાર્થક × નિરર્થક; માન્ય × અમાન્ય; નિવૃત્ત × પ્રવૃત્ત; યશ × અપયશ

રૂઢિ પ્રયોગ

સોપાનો સર કરવાં સિદ્ધિઓ હાંસલ કરવી; પાયાના પથ્થર થવું શરૂઆતના કાર્યમાં વિશેષ યોગદાન આપવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) અમૂલ ડેરીના સ્વપ્નદૃષ્ટા કોણ હતા ?

(a) વર્ગીસ કુરિયન (b) ત્રિભુવનદાસ પટેલ (c) વલ્લભભાઈ પટેલ (d) એચ. એમ. પટેલ

(2) વર્ગીસ કુરિયનનો જન્મ કયા સ્થળે થયો હતો ?

(a) જાપાન (b) લંડન (c) કેલિકટ (d) આણંદ

- (3) વર્ગિસ કુરિયને આણંદ નગરને અમૂલ ડેરી દ્વારા શેની ઓળખ અપાવી છે ?
- (a) મિલ્ક સિટી (b) ગ્રીન સિટી
- (c) વિદ્યાનગરી (d) કલા અને સંસ્કૃતિની નગરી

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ત્રિભુવનદાસે કુરિયનના આગમન પહેલાં કઈ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી ?
- (2) વર્ગિસ કુરિયનની આત્મકથાનું નામ જણાવો.
- (3) વર્ગિસ કુરિયનની કયા વિશ્વવિદ્યાલયના કુલપતિ તરીકે નિમણૂક થઈ હતી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) વર્ગિસ કુરિયન ત્રિભુવનદાસના કયા ગુણોથી પ્રભાવિત થઈ તેમને ગુરુ માનતા હતા ?
- (2) ઈજનેરીનો અભ્યાસ પૂર્ણ થતાં કુરિયનની કઈ કંપનીમાં પસંદગી થઈ હતી ? તે કંપની એમણે શા માટે છોડી દીધી ?
- (3) સહકારી ક્ષેત્રે કાંતિ લાવવા માટે કુરિયને આપેલો ફાળો પાઠને આધારે વર્ણવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘શ્વેતકાંતિ’ વિષય પર વક્તૃત્વસ્પર્ધા રાખો.
- અમૂલ અથવા નજીકની સહકારી મંડળીની મુલાકાત ગોઠવો.
- ત્રિભુવન ફાઉન્ડેશન અને અમૂલ વિશે ઇન્ટરનેટ પરથી માહિતી મેળવીને વાંચો.
- તમારા ગામની ડેરીની મુલાકાત લો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ત્રિભુવનદાસ પટેલ અને ડૉ. કુરિયનનું વ્યક્તિત્વ અહીં સરળ અને સહજ ભાષાના ઉપયોગથી ઊપસ્યું છે. જેમ, કે ‘ઈ.સ. ૧૯૫૦થી ડૉ. વર્ગિસ કુરિયનનો સાથ મળતાં બંનેની જુગલબંધી જામી અને અમૂલ ડેરીનો વિકાસ હરણફાળે વિસ્તર્યો.’

અહીં બંનેની સમજ, સહકાર અને કાર્ય કરવાની રીતથી મળેલું વિશાળ પરિણામ એક જ વાક્યમાં વ્યક્ત થયું છે. એવું જ એક વાક્ય છે - ‘કુરિયન એટલે સફળ નેતૃત્વ, સખત પરિશ્રમ અને સેવા પણ.’ - આ અમૂલ્ય બાબત આ એક સરળ વાક્યથી ઉપસી આવે છે.

- આ કૃતિમાં કેટલાક વાક્યો (“ ”) બે અવતરણ ચિહ્નોમાં મૂકાયાં છે તો કેટલાંક વિશિષ્ટ નામ (‘ ’) એક અવતરણચિહ્નથી દર્શાવાયાં છે. વિરામચિહ્નોના ઉપયોગનો તફાવત ધ્યાનમાં લો. જેમ કે :
- પાઠની શરૂઆતનો ફકરો બે અવતરણમાં છે.
- “હવે હું અહીં કુરિયન નથી રહ્યો..... મને મંજૂર નથી”

ઉપર્યુક્ત બંને લખાણ જે-તે વ્યક્તિનાં પોતાના મુખે બોલાયેલાં છે તેથી બે અવતરણનો ઉપયોગ થયો છે. જ્યારે - ‘મિલ્ક સિટી’, ‘ટાટા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની’, ‘ડેરી એન્જિનિયરિંગ’, ‘નેશનલ ડેરી ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ’, ‘ત્રિભુવનદાસ ફાઉન્ડેશન’ જેવાં વિશિષ્ટ નામ એકવડા અવતરણચિહ્ન ‘ ’થી દર્શાવાયાં છે.

- સંયોજકો શબ્દો કે વાક્યોને જોડવાનું કાર્ય કરે છે. તેનાથી વાક્યરચનામાં પૂર્તિ થતી રહે છે. સંયોજકો વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે આથી તેના ઉપયોગથી બનતી વાક્યરચનામાં પણ વિધિ કે નિષેધવાક્ય, જે તે ભાવ અનુસાર ઉમેરાતાં જાય છે. આ રીતે વાક્યરચનાનો વિકાસ થતો જાય છે. સંયોજકોના ઉપયોગથી સંયુક્ત કે સંકુલવાક્યો

પણ બને છે. નીચેના સંકુલ વાક્યથી આ વાત સમજાશે.

- “મારું સ્વપ્ન” આત્મકથામાં યુવાનો માટે તેમણે સંદેશો આપ્યો છે કે તમારી પાસે જે ઉત્તમ વિચાર.... તેમજ આંતરદૃષ્ટિ હોય તો તે દ્વારા ગમે તે અવરોધ આવે તોપણ તમારી..... રાષ્ટ્રને આપો”
- “સહકારી મંડળીની સ્થાપના.....શિલ્પી હતા.”

આ વાક્યરચનામાં ત્રણ જ શબ્દોથી શ્વેતકાંતિનો ઇતિહાસ રજૂ કરી દેવાયો છે. જુઓ... સરદાર, ત્રિભુવનભાઈ અને કુરિયન આ ત્રણેય વિભૂતિઓ માટેના ત્રણ શબ્દો – ‘વિચારબીજ વાવનાર’, ‘સ્વપ્નદૃષ્ટા’ અને ‘શિલ્પી’. પહેલાં સ્વપ્ન જોયું, બીજાએ એનો અમલ કર્યો અને ત્રીજાએ એને સફળ કર્યું. શબ્દોની આ તાકાત, લાઘવથી ભાષામાં કેવું બળ પૂરી દે છે તે સમજો.

- આ કૃતિમાં સેવામૂર્તિ, સ્વપ્નદૃષ્ટા, જુગલબંધી, જેલવાસ, લોકાદર, વિચારબીજ જેવા સમાસોથી અસરકારક રીતે પાત્રપરિચય થયો છે; જે ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષક ભૂમિકા

- શ્વેતકાંતિના પ્રણેતા એવા ત્રિભુવનદાસ પટેલ અને ડૉ. વર્ગીસ કુરિયને સહકારની ભાવનાથી શરૂ કરેલી આ પહેલ એ હદે સફળ થઈ કે ‘અમૂલ બ્રાન્ડ’ તરીકે તેનો સમગ્ર વિશ્વે સ્વીકાર કર્યો તે બાબતથી વિદ્યાર્થીઓને અવગત કરવા.
- દૃઢમનોબળ, આત્મવિશ્વાસ, કુનેહ, જ્ઞાન, આયોજન, કર્તવ્યનિષ્ઠા, પ્રતિબદ્ધતા, સેવા પરાયણતા અને સહકારની ભાવનાથી કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ સફળતાની કેટલી ઉંચાઈ સર કરી શકે છે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરી તેમનામાં તેવા ગુણો કેળવાય તેવી પ્રેરણા આપવી.
- ‘સમર્પિત સેવામૂર્તિ શ્રી ત્રિભુવનદાસ પટેલ’ જીવન વૃત્તાંત અને ડૉ. કુરિયનની આત્મકથા ‘મારું સ્વપ્ન’ પુસ્તકોમાંથી બંનેનો વિશેષ પરિચય મળે તે માટે વિદ્યાર્થીઓને વાંચવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.
- ‘સંપ ત્યાં જંપ’; ‘વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર’; ‘એક કરતાં બે ભલાં’; ‘ઝાઝા હાથ રળિયામણા’ જેવી કહેવતોનો આધાર લઈ આ કૃતિની રસપ્રદ રજૂઆત થઈ શકે.

વિકાસ શર્મા

વિકાસ શર્મા ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા છે. તેઓ અવારનવાર પોતાના અનુભવો વર્ણવતા હોય છે. આ અનુભવ અંગ્રેજીમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

અહીં વર્ણવાયેલી ઘટના આંખ ઊઘાડે તેવી છે. પૈસા આપીને વસ્તુ ખરીદી હોય તો પણ એને બગાડવાનો અધિકાર કોઈનેય નથી, કારણ કે સામગ્રી આખા સમાજની છે. દરેક વસ્તુનો સાર્થક ઉપયોગ થવો જોઈએ એ સૃષ્ટિસંતુલન માટે પણ જરૂરી છે. વળી, પોતાને ઊંચા માનીને અન્ય દેશના લોકોને માટે પૂર્વગ્રહો ધરાવવા એ કેટલું ભ્રામક હોય છે એ પણ આ પ્રસંગ સમજાવે છે.

જર્મની ઉદ્યોગ-ધંધાની દૃષ્ટિએ ઘણો આગળ વધેલો દેશ છે. ટેકનોલોજીની દૃષ્ટિએ પણ આગળ છે. નાનાં નાનાં નગરોમાંયે ઉચ્ચ ટેકનોલોજીવાળી ચીજવસ્તુ બનાવાય છે. આથી આપણને એમ થાય કે આવા દેશના લોકો ઘણું મોજશોખવાળું અને વૈભવવિલાસી જીવન જીવતા હશે. કમ સે કમ મારા મનમાં તો એવી જ છાપ હતી, પરંતુ હમણાં મારે જર્મની જવાનું થયું અને મેં નજરોનજર જે જોયું તેમ જ કેટલાક જાત-અનુભવો થયા ત્યારે મને થયું કે આપણા લોકોની આવી છાપ કેટલી ખોટી છે !

હું હેમ્બર્ગ પહોંચ્યો, ત્યારે હેમ્બર્ગમાં કામ કરતા મારા મિત્રોએ મારા માટે એક પાર્ટી ત્યાંના એક રેસ્ટોરાંમાં ગોઠવી હતી. અમે રેસ્ટોરાંમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાં ઘણાં બધાં ટેબલો ખાલી હતાં. એક ટેબલ ઉપર એક યુવાન દંપતી પોતાનું ભોજન લઈ રહ્યું હતું. ટેબલ ઉપર માત્ર બે જ ડિશ હતી. મને થોડું આશ્ચર્ય થયું. આવું સાદું ખાણું ! છોકરો કંજૂસ લાગે છે. આપણે ત્યાં તો જુવાનડો છોકરીને લઈ રેસ્ટોરાંમાં જાય, તો જાતજાતની વાનગીઓથી તેને આંજી નાખે !

બીજા એક ટેબલ ઉપર કેટલીક વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ હતી. વેઈટર આવે અને એમની દરેક ડિશમાં પોતાના વાસણમાંથી ખાવાનું પીરસી જાય. દરેક જણ બધું જ ખાઈ જાય, ડિશમાં એક દાણોય છાંડે નહિ.

જો કે અમે એમના તરફ ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું નહિ, કેમકે અમે અમારા ખાવાનામાં પડ્યા હતા. અમને સારી એવી ભૂખ લાગેલી એટલે મારા સ્થાનિક મિત્રોએ ઘણું બધું ખાવાનું મંગાવેલું.

રેસ્ટોરાંમાં ગિરદી નહિ હોવાથી ખાણું ઝટ આવ્યું અને અમારે બીજાં પણ કામો હોવાથી અમે ખાણું જલદી પતાવ્યું. ખાઈને અમે ઊઠ્યા. ત્યારે લગભગ નહિ-નહિ તોયે અમે મંગાવેલ ભોજનમાંથી ત્રીજાભાગનું ભોજન અમારી ડિશોમાં છંડાયેલું હતું.

અમે હજી રેસ્ટોરાંમાંથી બહાર નીકળી રહ્યા હતા, તેવામાં કોઈક અમને બોલાવ્યા. અમે જોયું તો પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ અમારા વિશે રેસ્ટોરાંના માલિક સાથે કાંઈક વાત કરી રહી હતી. જ્યારે એમણે અમારી સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરવા માંડી, ત્યારે અમને સમજાયું કે અમે આટલો બધો ખોરાક અમારી ડિશમાં છોડીને ઊભા થઈ ગયેલા, તે એમને ગમ્યું નહોતું.

અમને થયું કે તેઓ નાહકના ખણખોદિયા છે. એટલે અમે એમને કહી દીધું : “અમે જે મંગાવેલું તેના પૂરેપૂરા પૈસા અમે ચૂકવી દીધા છે. અમે કેટલું ખાધું અને કેટલું છાંડ્યું તેની તમારે શી નિસ્ખત ?”

પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તો ગુસ્સે થઈ ગઈ. તેમાંની એક જણીએ પોતાનો ફોન કાઢ્યો અને કોઈકની સાથે વાત કરી. થોડીવારમાં તો સોસાયલ સિક્યોરિટીનો યુનિફોર્મ પહેરેલો એક જણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જે બધું બન્યું તે જાણીને તેણે તો અમને 50 યુરોનો દંડ કર્યો.

અમે શાંત રહ્યા. સ્થાનિક મિત્રોએ 50 યુરોનો દંડ ચૂકવી દઈને તેની પાસે ફરી-ફરી પોતાની દિલગીરી વ્યક્ત કરી.

પેલા ઓફિસરે કડક અવાજમાં મક્કમતાથી અમને કહ્યું : “તમને જોઈતું હોય તેટલું જ, તમે ખાઈ શકતા હો તેટલું જ મંગાવો. પૈસા તમારા છે, પણ સાધન-સામગ્રી તો બધી સમાજની છે. દુનિયામાં હજી એવા ઘણા લોકો છે જે આ બધી સાધન-સામગ્રીના તીવ્ર અભાવથી પીડાય છે. માટે આ સાધન-સામગ્રીનો જરીકેય બગાડ કરવાનો તમને કોઈ હક્ક નથી.”

અમે છોભીલા પડી ગયા. અમારાં હૃદયમાં અમને એમની વાત તદ્દન સાચી લાગી. આવા ધનવાન દેશના લોકોનું આવું માનસ જોઈ અમને અમારી જાત ઉપર શરમ ઊપજી. ખરેખર, આપણે આવી બાબતનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે તો ધનવાન નહિ એવા દેશના નાગરિકો છીએ. આપણે તો આવી રીતના અભાવથી પીડાતા લોકોને નજરોનજર જોઈએ છીએ. છતાં આપણી આંખ ઊઘડતી નથી ! ખોરાકની ચીજ-વસ્તુઓનો પણ આપણે કેટલો બેફામ બગાડ કરીએ છીએ !

આ ઘટનાએ અમને બરાબર પાઠ ભણાવ્યો, અમને અમારી ખોટી આદતો સુધારવાનો બોધપાઠ આપ્યો.

અમને દંડ ભર્યાની જે ટિકિટ મળેલી, તેની ફોટોસ્ટેટ નકલ કરીને અમે દરેકે એક યાદગીરીરૂપે અમારી પાસે લઈ લીધી. અમે તે અમારા ઓરડાની દીવાલ ઉપર ચોંટાડીને રાખી છે - અમને કાયમ ઢંઢોળવા કે કોઈએ ક્યારેય કશાનોયે બગાડ કરવો નહિ.

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દ/શબ્દાર્થ

છાપ એક વસ્તુ બીજી વસ્તુ ઉપર દબાવતાં ઊઠતી પ્રતિકૃતિ (અહીં) બીજાના મન પરની પ્રભાવ/અસર; નિસ્ખત નાતો; ગિરદી લોકોની ભીડ; ખણખોદિયું ખણખોદ કરનારું, દોષ શોધનારું; યુરો યુરોપના દેશોના સમૂહ અપનાવેલ ચલણ; દંડ સજા, શિક્ષા; ખાણું ભોજન, જમણ; ઝટ જલદી; જણ માણસ, વ્યક્તિ; જરીક થોડુંક, લગારેક; ઢંઢોળવું હલબલાવી સભાન બનાવવા, જગાડવું.

તળપદા શબ્દો

ખાણું ભોજન; ઝટ જલદી; છંડાયેલું (અહીં) બાકી છોડેલું; જણ માણસ, વ્યક્તિ; જરીક લગીર, સહેજ;

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શાંતિ × અશાંતિ; કંજૂસ × ઉડાઉ; ધનવાન × ગરીબ; ધ્યાન × બેધ્યાન

રૂઢિ પ્રયોગ

આંજી નાખવું છક કરી નાંખવું, પ્રભાવિત કરવું; છોભીલા પડવું શરમ અનુભવવી; આંખ ન ઊઘડવી સભાન/જાગૃત ન થવું; પાઠ ભણાવવો ખો ભુલાવવી, બોધપાઠ આપવો

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) હોટેલમાં યુવાન દંપતી ભોજન કેટલું મંગાવતા હતા ?

(a) જથ્થાબંધ (b) વધારે પડતું (c) જરૂર પૂરતું, થોડું (d) વારંવાર મંગાવતું હતું

(2) ભારતીયોએ ખોરાક છાડવા માટે શરમ કેમ ન અનુભવી ?

(a) તેઓ ભારતીય હતા (c) બધા પુરુષો હતા
(b) તેઓ વિદેશી હતા (d) ખોરાકના પૈસા ચૂકવ્યા હતા

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) વિદેશીઓ માટે લેખકને ખ્યાલ શો હતો ?

(2) વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની ડિશમાં વેઈટર કેટલું પીરસતો હતો.